

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

**М. Қ. Пардаев, А.Н.Холикулов, Ҳ.А.Рахимов,
И.Р.Бердикулова, С. А. Бабаназарова**

**КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ
ҲИСОБОТЛАРИ ТАҲЛИЛИ**

САМАРҚАНД - 2022

**УДК 334.722(575)
ББК 67.404**

Пардаев М.Қ., Холикулов А.Н., Рахимов Ҳ.А., Бердикулова И.Р., Бабаназарова С.А.

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили. Услубий қўлланма. Самарқанд, СамИСИ, 2022. – 84 бет.

Такризчилар:

А.Аликулов – СамВИ кафедра мудири, и.ф.д., рофессор

У.Х.Худайбердиев – СамИСИ, “Иқтисодий таҳлил ва статистика” кафедраси доценти, и.ф.н.

Услубий кўрсатмада иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган молиявий ҳисоботлар ва уларни таҳлилга тайёрлашнинг назарий ва амалий жиҳатлари қараб чиқилган. Ушбу ишда молиявий ҳисоботларнинг таркибий қисми бўлган балансга катта аҳамият берилган. Унинг турлари ва тавсифи назарий жиҳатдан очиб берилган. Ишда маълумотларнинг ўзарор боғлиқлигига алоҳида аҳамият берилган ва ушбу масаланинг амалий маълумотларни қўллаган ҳолда ёритилганлиги унинг амалий аҳамиятини ҳам оширади.

Мазкур иш олий ўқув юртлари талабалари, магистрлар, профессор-ўқитувчиларга ва ўрта махсус касб-хунар коллежлари ўқувчилари ва ўқитувчиларига мўлжалланган. Ундан бевосита молиявий ҳисоботлар таҳлили билан қизиқадиган мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти илмий, ўқув-услубий кенгаши томонидан нашр қилишга тавсия этилган.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2022.

**© М.Қ.Пардаев, А.Н. Холикулов, Ҳ.А. Рахимов,
И.Р. Бердикулова, С.А. Бабаназарова**

КИРИШ

Иқтисодий таҳлилнинг муҳим қисмларидан бири молиявий таҳлилдир. Молиявий таҳлилни амалга оширишда, асосан молиявий ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Мамлакатимизда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўйича миллий стандартлар амал қилиб турган ҳозирги шароитда молиявий ҳисоботларнинг деярли ҳамма соҳаларда уларнинг бир хиллиги таъминланган. Шу туфайли ушбу масалани барча тармоқ ва соҳаларга қўллаш мумкинлигини қайд этамиз.

Қайд этиш жоизки, иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган молиявий ҳисоботлар ва уларни таҳлилга тайёрлаш масаласи барча тармоқлар учун методологик жиҳатдан бир-бирига яқин. Шу туфайли ушбу масалани “Молиявий ва бошқарув таҳлили”, “Меҳмонхона хўжалиги фаолияти таҳлили”, “Овқатланиш корхоналари фаолияти таҳлили”, “Турфирмалар молиявий-хўжалик фаолияти таҳлили”, “Иқтисодиёт субъектларида молиявий хўжалик фаолияти таҳлили” каби фанлар учун қўлланилиши мумкин. Чунки барча хўжалик юритувчи субъектларда миллий стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботлар бир-бири билан мувофиқлаштирилган.

Мазкур ишда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар манбалари, асосан молиявий ҳисоботлар, уларнинг таркибий тузулишига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Таҳлил учун энг зарур ахборотлардан бири бўлган бухгалтерия баланси таркиби ва мазмунига алоҳида тўхталишга тўғри келган. Унинг турлари, таркиби, тавсифи ҳам қиса ва тушунарли тарзда ёритилган. Талабалар ва мутахассислар билиши лозим бўлган балансига қўйиладиган асосий талаблар, бухгалтерия баланси моддаларининг бир-бири билан боғлиқлигига ҳам тегишли тарзда ўрин ажратилган. Таҳлил учун ўта зарур жараёнлардан бири бўлган, баланснинг молиявий ҳисобот бошқа шакллари билан боғлиқлиги, балансни таҳлилга тайёрлаш ва унинг аниқлигини текшириш масаласи ҳам атрофлича қараб чиқилган.

Муҳими барча масалалар тушунарли бўлиши учун олдин сўзда ифодаланган бўлса, кейин у формулаларда кўрсатилган, сўнгра ушбу формулалар асосида рақамлар қандай таҳлил қилиниши ҳам аниқ ифода қилинган. Буларнинг ҳаммаси мутахассислар ва менежерлар учун фақат уларни аниқлаш билан чегаралаиб қолмасдан қандай бошқарув қарорларини қабул қилиш масаласига ҳам тегишли тарзда аҳамият берилган.

Услубий ишда корхона молиявий ҳолатини умумлашган тарзда баҳолаш ва таҳлил қилиш йўлларига алоҳида аҳамият берилган. Бу ҳозирги пайтда корхонанинг эгаларига, банк, солиқ ва бошқа ташқи

фойдаланувчи ходимлар учун тезкор таҳлил қилишда жуда қўл келади. Мазкур масала бухгалтерия ҳисоботларини тузишни билмаган, аммо унинг маълумотлари асосида тегишли хулоса чиқаришга мажбур бўлган мутахассислар, менежерлар учун ҳам қулай.

Масаланинг моҳиятидан келиб чиқиб, молиявий ҳолатни таҳлил қилишнинг вазифаларига ҳам диққатни қаратдик. Чунки мазкур мавзу бўйича нималарга аҳамият бериш лозимлигини шу ернинг ўзида англаб олади. Шунингдек, ишда корхонанинг молиявий ҳолатини дастлабки баҳолаш, корхона молиявий ҳолатини тўлиқ баҳолаш масалалари ҳам айнан амалиёт нуқтаи назаридан атрофлича қараб чиқилган.

Бугунги кунда корхонанинг ликвидлиги, уларни бошқаришда, банкротлигининг олдини олишда, тўлов қобилиятига баҳо беришда қўлланилиш мумкинлигини баҳолашда ўта муҳим кўрсаткич бўлганлиги туфайли ушбу масалага алоҳида аҳамият берилди. Ишда унинг мазмуни, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари амалий маълумотларни қўллаган ҳолда кўрсатиб берилган.

Мазкур ишнинг олий ўқув юртлари талабалари ва ўрта махсус касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларига мўлжалланганлигини инобатга олиб, назарий масалалар билан бирга амалий маълумотлар ҳам келтирилган. Ундан профессор-ўқитувчилар, бевосита молиявий ҳисоботлар таҳлили билан қизиқадиган мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкинлигини инобатга олиб айрим жараёнларга ёндошиш масаласи формулалар орқали ифодаланган.

Иш барча фойдаланувчилар учун қулай ва тушунарли бўлишлиги учун ундаги кўриладиган саволлар ҳам қисқа-қисқа параграфларда ифодаланишига эътибор қаратилган.

1. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АХБОРОТЛАР

1.1. Корхонанинг молиявий ҳисоботлари: аниқ ва тўғри бўлишликни тақозо қилади

Корхонанинг молиявий ҳисоботи унинг хўжалик фаолиятини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли улар аниқ ва тўғри бўлишликни тақозо қилади.

Республикамизда тадбиркорлик ва рақобат муҳитининг яратилиши, тадбиркорлик фаолиятининг қўллаб-қувватланиши ва рағбатлантирилиши натижасида кўплаб янги-янги хўжалик юритувчи субъектларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Бундай хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари яхши ғоялар ва тегишли молиявий маблағлар билан таъминланган ҳолда фаолиятини бошламоқдалар. Тажриба ва тадқиқотлар кўрсатмоқдаки, кўпчилик тадбиркорларимиз янги бир ишга киришишдан олдин уни аниқ ҳисоб-китоб ва назорат тизими зарурлиги тўғрисида унчалик бош қотирмаяптилар. Оқибатда бир мунча вақт ўтиши билан масала анча жиддийлашиб, молиявий тахчилликлар ва шунинг оқибатида фаолиятдаги узулишлар рўй бермоқда. Бунга йўл қўймаслик учун ҳар бир тадбиркор тегишли маблағ топиш билан бирга ўз эътиборини яхши малакали иқтисодчи ва ҳисобчиларни топишдан бошлашлари керак.

Борди-ю, шундай қилинмаса, охир оқибатда корхона раҳбари боши берк кўчага кириб қолиши, молиявий имкониятлардан самарали фойдаланаолмаслиги, ишни илгари силжита олмаслиги, ташқаридан қаралганида фаолияти дурустгина бўлиб кўринган корхонасида молиявий тахчилликлар содир бўлишига йўл очилиши мумкин.

Шу туфайли корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти ҳолатини ифода этиладиган ахборотлар тизими, яъни унинг молиявий ҳисоботлари аниқ ва тўғри бўлишликни тақозо қилади. Ушбу зарурият ҳисоботлардан таҳлил жараёнида фойдалана оладиган иқтисодчи ва ҳисобчиларнинг мавжудлигини тақозо қилади. Ушбу ҳолат корхона учун ҳозирги кескин ўзгаришлар содир бўлаётган, кескин рақобат шаклланаётган замонда ўта муҳимдир. Чунки, ҳар қандай юқори технология ёки сифатли хом ашё уни бошқарадиган мутахассислар бўлмаса, тегишли самара бермайди. Ушбу ҳолатга тўғри баҳо бера оладиган корхонанинг молиявий ҳисоботининг аниқ бўлишлигини таъминлай оладиган мутахассисларнинг ҳам, яъни

малакали иқтисодчи ва бухгалтерларнинг бўлишлигини ҳам тақозо қилади

1.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотларнинг ҳисоботдаларда ифодаланиши бўйича гуруҳлари

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ҳисобга олиниши бўйича иккита гуруҳга бўлинади:

- ҳисоботда ифодаланидиган;
- ҳисоб ва ҳисоботларда ифодаланмайдиган.

Ҳисоботда ифодаланидиган ахборот манбаларига қуйидагилар киради:

- * бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи;
- * статистика ҳисоби ва ҳисоботи;
- * тезкор ҳисоб ва ҳисобот;
- * танлаб кузатилган ҳисоб маълумотлари.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида хўжалик операциялари, хўжалик маблағлари ва уларнинг манбалари ифодаланади.

Статистика ҳисоби ва ҳисоботида ҳодиса ва жараёнлар умумий мажмуасининг миқдорий жиҳатлари ифодаланади.

Тезкор ҳисоб ва ҳисоботларга ҳисобот даври ичида олиш мумкин бўлган ахборотлар мажмуаси киради.

Танлаб кузатиш натижасида олинган маълумотлар ҳисоботдаги кўрсаткичларни чуқурлаштириш ҳамда ҳодиса ва жараёнларни алоҳида ўрганиш имконини беради.

Ҳисоб ва ҳисоботларда ифодаланмайдиган маълумот манбаларига қуйидагилар киради:

- * ички идора ва идорадан ташқари тафтиш маълумотлари;
- * ички ва ташқи аудит ҳисоботлари;
- * лаборатория ва тиббий-санитария назорати материаллари;
- * солиқ хизмати ходимларининг текшириш натижалари;
- * меҳнат жамоасининг мажлис ва йиғилиш қарорлари.

Шунингдек, таҳлил жараёнида тасдиқланган режа, бизнес-режа ва бошқа меъёрий ҳужжатлар ҳам қўлланилади.

1.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ошкоралиги нуқтаи назаридан гуруҳланиши

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ошкоралиги нуқтаи назаридан ҳам икки гуруҳга бўлинади:

- очик маълумотлар;
- ёпиқ маълумотлар.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ифодаланган маълумотлар ташқарига, бошқа субъектларга тақдим қилинади ва улар **очиқ маълумотларга** киради.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг меъёрий кўрсаткичларини, таърифлари, лимитлари ва уларни баҳолаш йўллари ўзлари, ўзларининг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда шароитларига мослаб ишлаб чиқади. Бу кўрсаткичлар хўжалик субъектининг тижорат, технологик, ишлаб чиқариш сири бўлиб ҳисобланади. Ушбу маълумотлар **ёпиқ маълумотларга** киради.

Ёпиқ маълумотларнинг амал қилишига сабаб ҳозирги шароитда хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобатнинг мавжудлигидир. Бу эса, ҳар бир субъектнинг маълум даражада ўзига хос мувоффақиятларини сир тутишини тақозо қилади. Шу туфайли ахборотларнинг маълум бир қисми тижорат сири сифатида ёпиқ маълумотни ташкил қилиши давом этади.

1.4. Корхона ҳисоботлари ҳар бир шаклининг тегишли тартибда тузилиши

Корхона ҳисоботлари йиллик ва чораклик молиявий ҳисоботлар шаклини тузиш бўйича кўرғазмага амал қилган ҳолда тузилади. Аммо унда хатоликларга йўл қўйилмаслигини таъминлаш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

1. Бухгалтерия баланси кўрсаткичларини бош китоб кўрсаткичларидаги рақамлар билан солиштириш. Улар бир-бирига мос келиши лозим.

2. Бухгалтерия балансидаги ҳар бир бўлимнинг моддаларида ифода этилган сўммаларининг йиғиндиси шу бўлим жами сўммасига ва актив қисмининг пассив қисмига тўғри келиши керак.

3. Бухгалтерия балансида кўрсатилган суммалар молиявий ҳисобот таркибига кирувчи бошқа ҳисобот кўрсаткичлари билан тўғри келиши ҳам зарур.

4. Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳисоботнинг Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 1994 йил 26 мартда ишлаб чиқилган 164-сонли «Бухгалтерия ҳисоботи ва баланси тўғрисидаги Низом»га ва 1997 йил 25 январда тасдиқланган «Корхона ва ташкилотларнинг йиллик ва чораклик молиявий ҳисоботларини тўлғазиш бўйича Қўлланма»га тўғри келиши кўриб чиқилади. Бу қўлланмага ҳар йили қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб борилади.

Ҳозирги кунда амалдаги корхонанинг молиявий ҳисоботи Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳар йилги ўзгаришларни ўзида ифода этадиган «Молиявий ҳисоботлар шакли ва уларни расмийлаштириш қоидалари» бўйича буйруғига асосан тузилади. Мазкур буйруқ бир неча бор тасдиқланиб келинмоқда. Ушбу ҳужжат Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан бир неча бор қайта рўйхатга олинган.

Раҳбар молиявий ҳисоботни тасдиқлашда шу қўйилган талабларнинг ҳаммасини ёки муайян қисмини текшириб кўриши ва ишонч ҳосил қилгандан сўнг, унга имзо чекиши мумкин. Акс ҳолда нотўғри кетган битта рақам келажакда мингта ташвиш туғдириши мумкин. Шу туфайли ҳисобот маълумотларининг ҳар бирига жуда катта масъулият билан ёндошишни талаб қилади.

2. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАР ТАРКИБИ

2.1. Молиявий ҳисоботлар таркибини шакллантиришда асосланадиган меъёрий ҳужжат

Корхонанинг молиявий ҳисоботи Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳар йилги ўзгаришларни ўзида ифода этадиган «Молиявий ҳисоботлар шакли ва уларни расмийлаштириш қоидалари» бўйича буйруғига асосан тузилади. Мазкур буйруқ 2002 йил 27 декабрда 140-рақам билан тасдиқланган. Мазкур буйруқ Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан 2013 йил 24 январда 1209 рақам билан рўйхатга олинган. Мазкур буйруққа 2003 йилда, 2004 йилда, 2005 йилда, 2007 йилда, 2012 йилда, 2015 йилда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган.

Ушбу буйруққа асосан барча юридик шахслар (бюджет, суғурта, банк муассасаларидан ташқари) тегишли ташкилотларга ўзларининг молиявий ҳисоботларини топширадилар. Ҳисоботларни кимга, қачон, қай тарзда топширилиш муддатлари ҳам аниқ кўрсатиб қўйилган.

2.2. Йиллик ҳисоботларнинг таркибий тузилиши

Корхоналар тузадиган ва тегишли тарзда топширадиган йиллик, ярим йиллик ва чораклик ҳисоботларнинг таркибига қуйидагилар киради:

1-шакл «Бухгалтерия баланси»

2-шакл «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»

2а-шакл «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома»

3-шакл «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот» (Ҳозирги кунда расман тапшириш талаб қилинмайди).

4-шакл «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот»

5-шакл «Ўз маблағлари (капитали) тўғрисидаги ҳисобот»

Ярим йиллик ҳисобот таркибига:

1-шакл «Бухгалтерия баланси»

2-шакл «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»

2а-шакл «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома»

4-шакл «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот»

Чораклик ҳисобот таркибига:

1-шакл «Бухгалтерия баланси»

2-шакл «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»

2а-шакл «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома».

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1998 йил 25 июндаги 79-сонли буйруғи билан молиявий ҳисоботлар таркибига 2-б шакл «Молиявий-иқтисодий ҳолат тўғрисида» маълумотнома киритилган. Бу маълумотнома корхонанинг чораклик ва ярим йиллик ҳисоботлари билан биргаликда топширилади. Ушбу ҳисобот ва маълумотномалардан фойдаланган ҳолда, корхона раҳбари молия-хўжалик фаолиятининг аҳволи жорий йилда қандай эканлиги тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлади.

2.3. Корхона раҳбари молиявий ҳисоботларни ўқишда аҳамият бериши лозим бўлган жиҳатлар

Ҳар бир раҳбар корхонанинг умумий иқтисодий муаммоларини яхши билиш билан бирга, бухгалтерия баланси ва бошқа молиявий ҳисоботларни ўқий олиши, улар ўртасидаги боғлиқликларни ҳам билиши лозим.

«Бухгалтерия баланси» ва бошқа молиявий ҳисоботлар маълумотларига асосан корхона раҳбари маблағларнинг миқдорини, уларнинг шаклланиш манбаларини, умумий маблағларда ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган мажбуриятлар ҳиссасини, узоқ муддатли ва оборот активларининг улушини, хўжалик фаолиятидаги иштирок этаётган ўзининг айланма маблағлари, улардан қанча фойда олганлиги, бюджетдан қанча қарздор эканлиги, дебитор ва кредитор қарзларнинг ҳолати, шундан қанчаси муддати ўтганлиги, баланснинг

ликвидлилиги, корхонанинг молиявий барқарорлиги каби муҳим кўрсаткичларни аниқлаши, билиши ва шулар бўйича корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида зудлик билан хулоса чиқариши лозим.

Балансинг илова қисмида “Балансдан ташқари счетларда ҳисобга олинмаган қийматларнинг мавжудлиги тўғрисидаги маълумот” ҳам келтирилган. Бунда ҳам 15 тага яқин маълумотларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги ҳолати ифодланади. Булар ҳам корхона аҳволига баҳо беришда хизмат қилиши мумкин. Масалан, булар жумласига: эскор ижарага олинган асосий воситалар, масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар, қайта ишлашга қабал қилинган материаллар, ўрнатиш учун қабул қилинган ускуна кабиларни киритиш мумкин.

Ҳозирги пайтда молиявий ҳисоботларнинг таркибида бўлмасда, ички фойдаланиш учун тузиладиган энг муҳим ахборотлардан бири «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги маълумотнома» - 2а-шаклдир. Бу ҳисоботда давлатимиз ичидаги ва ташқарисидаги корхоналарнинг ушбу қарзлар бўйича маълумотлари ўз ифодасини топган. Ҳар бири бўйича муддати ўтган дебиторлар ва кредиторлар ҳам ушбу ҳисоботда кўрсатилар эди. Бугунги кунда ушбу маълумотлар алоҳида ҳисоботларда кўрсатилади.

Ушбу маълумотлар молиявий ҳисоботлар таркибида “Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари расшифировкаси”да берилади. Бунда муддати ўтган дебиторлик қарзлари алоҳида ва муддати ўтган кредиторлик қарзлари алоҳида кўрсатилади. Бундаги муҳим ахборотлар муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг алоҳида респуббли-камиз ичкарасидаги субъектлар билан бирга, республикамыздан ташқаридаги субъектларнинг қарзлари ҳам кўрсатилади. Бу албатта тегишли хулоса чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун асос бўлиб ҳисобланади. Ушбу ҳисобот бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳужжатдир. Чунки миллионлаб пул маблағи муддати ўтган дебитор ва кредитор бўлиб, оборотдан четлаштирилган. Бу эса корхонанинг ҳам, давлатимизнинг ҳам иқтисодий қудратини пасайтирувчи асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли ушбу маълумотларга корхона раҳбарлари алоҳида аҳамият беришлари ва уларни бартараф этиш йўллари ишлаб чиқишлари лозим.

Раҳбар «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» 2-шакл маълумотларига асосан корхонанинг даромади, харажатлари ва соф фойданинг шаклланиш йўллари аниқлаши мумкин. Бундаги муҳим кўрсаткичларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум;
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси;
Давр харажатлари;
Асосий фаолиятнинг фойдаси;
Молиявий фаолият даромадлари;
Молиявий фаолият харажатлари;
Умумхўжалик фаолияти фойдаси;
Фойда солиғини тўлагунга қадар фойда;
Фойда солиғи ва боқа мажбурий тўловлар;
Ҳисобот даврининг соф фойдаси.

Мазкур кўрсаткичлар ҳисоботда кетма-кет жойлаштирилган ва улар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Таҳлил жараёнида айнан ушбу боғлиқликка таянилади.

Ҳозирги пайтда молиявий ҳисоботлар таркибида топширилиши катъий талаб қилинмасада, анъанага кўра иқтисодиёт субъектлари «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот» 3-шакл маълумотларига таяниб ҳам иш кўриб келмоқда. Асосий воситаларнинг ҳисобот даври боши ва охиридаги қолдиқларда ўзгаришлар нималар эвазига содир бўлганлигини, қанча асосий восита сотиб олинганлигини, уларнинг қанчаси ишга туширилганлиги ва қандай йўллар билан камайганлигини (сотилганлиги ва ҳисобдан чиқарилганлиги) билиши мумкин. Бундан ташқари, ушбу ҳисобот асосида асосий воситаларнинг қанча қисми эскирганлиги, унинг яроқлилик даражаси ва қанча қисми актив ва пассив қисмлардан иборат эканлиги тўғрисида ҳам хулоса қилиш мумкин.

4-шакл - «Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот»дан корхона пул маблағларининг турлари бўйича ҳисобот давридаги кирими ва чиқими тўғрисида маълумотларни олиш мумкин. Бунда пул оқимлари барча фаолият турлари бўйича алоҳида кўрсатилади. Буларга операцион фаолият бўйича пул оқимлари, Инвестиция фаолияти, молиявий фаолият ва солиққа тортиш йўналишлари бўйича ҳам пул оқимлари алоҳида-алоҳида кўрсатилади. Шунингдек, корхонанинг чет эл валютасидаги пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар ҳам ушбу ҳисоботда ўз аксини топган.

5-шакл - «Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот»да корхона маблағлари, уларнинг таркиби, ҳаракати, ҳисобот давридаги ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар ифодаланади. Бунда алоҳида устунларда устав капитали, қўшилган капитал, резерв капитали, тақсимланмаган фойда, сотиб олинган хусусий акциялар, мақсадли тушумлар ва бошқалар ифода этилади. Булар корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитали) таркибини аниқлаш имконини беради. Ушбу

кўрсаткичларнинг ҳаракати тўғрисидаги тўлиқ маълумот айнан мазкур исобот маълумотларидан олиш мумкин.

«Молиявий-иқтисодий ҳолат тўғрисидаги маълумотнома» корхона фаолиятининг натижаларини ифодаловчи муҳим ҳисобот ҳисобланади. Унда қуйидагилар: корхона хўжалик маблағларида давлат маблағларининг ҳиссаси; ходимлар сони; ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти; ишлаб чиқаришга жалб қилинган хом ашёнинг четдан келтирилган ва маҳаллий манбалари бўйича улуши; экспорт қилинаётган маҳсулотлар ҳажми каби ахборотлар ўз аксини топган. Ушбу ахборотлар корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда фойдаланиладиган кўрсаткичларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу молиявий ҳисобот маълумотларидан оқилона фойдалана билиш катта самаралар келтиради. Ахборотлар шунчаки ахборотлар учун эмас, балки улардан тўғри фойдаланиб, корхонанинг аҳволини ўрганиб тегишли хулоса чиқариш ва шу асосда унинг самарадорлигини ошириш мақсадида махсус чора-тадбирлар ишлаб чиқиш учун қўлланилиши лозим бўлади.

3. БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ: ТУРЛАРИ, ТАРКИБИ, ТАВСИФИ

3.1. Баланс тушунчаси ва унинг раҳбар учун аҳамияти

«Баланс» атамаси лотинча *vis* икки марта, *banx* - тарози палласи сўзларидан таркиб топган бўлиб, иккала палла деган маънони англатади. У тенглик, мувозанат тушунчаси сифатида ишлатилади.

Бухгалтерия баланси молиявий ҳисоботнинг асосий қисми сифатида корхона раҳбари, уни иқтисодий жихатдан ўқий олиши, ҳар бир моддасида ифода этилган маълумотлар асосида корхонадаги реал аҳволни кўра билиши, маблағлар қаердан келиб тушди, улар қаерга жойлаштирилди, самарали ишлаш учун шу маблағлар етарлими деган саволларга жавоб топа олиши лозим. Бунинг учун корхона раҳбари баланс тўғрисида тўлиқ тушунчага эга бўлиши керак. Агар унда бундай малака етарли бўлмаса, уни яхши ўқий оладиган ишончли бухгалтер бўлишлигини тақозо қилади.

3.2. Бухгалтерия балансини таснифлаш белгилари ва турлари

Бухгалтерия балансининг ҳар хил турлари мавжуд бўлиб, улар қуйидаги белгилари бўйича таснифланади:

- тузилиш вақти;
- бўлиш баланс;
- бирлаштириш баланси;
- ахборот ҳажми;
- мулкчилик шакли;
- акс эттириш объекти;
- тозалаш усули.

Бухгалтерия балансининг юқорида келтирилган таснифий белгилари бўйича ҳар бирини қараб чиқиш уларнинг назарий изоҳига маълум даражада аниқлик киритади.

3.3. Балансининг тузилиш вақтига кўра таснифи

Тузилиш вақтига кўра бухгалтерия баланси қуйидаги турларга бўлинади:

- кириш баланси;
- жорий баланси;
- тугатиш баланси;
- бўлиш баланси;
- бирлаштириш баланси.

Кириш баланси корхонанинг пайдо бўлиш вақтида тузилади. Унда корхона ўз фаолиятини бошлаётган пайтдаги бойликлар сўммасини белгилайди.

Жорий баланслар корхона фаолиятини ифода этиб, қонунда белгиланган муддатда мавжуд вақт мобайнида тузилади.

Тугатиш баланслари корхона тугатилганда тузилади.

Бўлиш баланслари йирик корхона бир қанча майда корхоналарга бўлиниш вақтида ёки шу корхонанинг бир ёки бир неча таркибий бўлинмасининг бошқа корхонага берилиши вақтида тузилади. Шунинг учун бу баланс баъзида бериш баланси ҳам дейилади.

Бирлаштириш баланси бир неча корхоналар бир корхонага бирлашганда (қўшилганда) тузилади.

3.4. Балансининг ахборот ҳажми бўйича таснифланиши

Ахборот ҳажми бўйича баланс иккита турга эга:

- бир марталик баланс;
- йиғма балансларга бўлинади.

Бир марталик баланс фақат битта корхона бўйича жорий ҳисоб асосида тузилади.

Йиғма баланс бир марталик баланслар асосида тузилади ва бирлашмалар (вазирликлар, фирмалар, акциядорлик жамиятлари ва шу кабилар)нинг хўжалик маблағларини акс эттиради.

3.5. Баланснинг мулкчилик шаклларига кўра таснифланиши

Баланс мулкчилик шаклларига кўра бир қанча турларга бўлинади. Булар:

- давлат корхоналари баланси;
- корпоратив корхоналар баланси;
- хусусий корхоналар баланси;
- оилавий корхоналар биланси;
- аралаш мулкчиликка асосланган корхоналар баланси;
- хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар баланси;
- жамоат ташкилотлари баланси кабиларга бўлинади.

3.6. Акс эттириш объектига кўра баланснинг турлари

Акс эттириш объектига кўра баланснинг қуйидаги турлари мавжуд:

- мустақил баланс;
- алоҳида баланс.

Мустақил балансни юридик шахс мақомига эга бўлган корхоналар томонидан тузади. Улар молиявий ҳисоботда кўзда тутилган балансга қўйилган барча талабларга жавоб бериши лозим.

Алоҳида балансни корхонанинг таркибий бўлинмалари (филиаллар, цехлар, корхонанинг автотранспорт ва турар жой-коммунал хўжаликлари ва шу кабилар) тузади.

3.7. Баланснинг тозалаш усулига кўра турлари

Тозалаш усулига кўра баланснинг иккита тури мавжуд:

- баланс-брутто;
- баланс-нетто.

Баланс-брутто - тартибга солувчи моддаларни ўз ичига олувчи балансдир. Асосий воситаларнинг ҳақиқий қийматини (таннархи ёки колдиқ қийматини) аниқлашда қилинадиган сўммалар, бошқа моддалар миқдоридаги сўммалардан чегириладиган моддалар

тартибга солувчи моддалар дейилади. Масалан, асосий воситалар қолдиқ қийматини аниқлаш учун «Асосий воситалар» сўммасидан «Асосий воситаларнинг эскириши» сўммаси чегирилади. Баланс-бруттода тартибга солувчи моддалар сўммаси баланс якуни қийматига киритилади.

Баланс-неттода - баланснинг умумий қийматидан тартибга солувчи моддалар сўммаси чегирилади. Бу жараён балансни «тозалаш» дейилади. Ўзбекистондаги барча корхоналар ҳозирги пайтда баланс-нетто тузмоқда, яъни баланс якунига: асосий воситалар, арзон ва тез эскирувчан буюмлар қолдиқ қиймати, қайта сотиладиган товарлар эса таннархи бўйича киритилмоқда.

4. БАЛАНСИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР

Балансига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

1. тўғрилиқ;
2. реаллиқ;
3. бирхиллиқ;
4. яхлитлиқ;
5. давомийлиқ;
6. аниқлиқ;
7. изчиллиқ;
8. тушунарлиқ.

4.1. Баланснинг тўғрилиги

Баланснинг тўғрилиги унинг тузиш жараёнида асос қилиб олинган ҳужжатларнинг тўлалиги ва сифати билан таъминланади. Агар ҳисобот даврида хўжалиқ фаолиятининг барча фактлари ўз вақтида ҳужжатли расмийлаштирилмаган ёки нотўғри расмийлаштирилган бўлса, унда баланс корхона ишининг ҳуқуқий якунини акс эттирмайди. Бухгалтерия балансининг ҳар бир моддаси ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби рақамларидаги ёзувлар, бухгалтерия ҳисоб-китоблари билан тасдиқланган бўлиши керак. Бухгалтерия баланси маълумотларини қасддан бузиш ниқоблаш дейилади. Балансни ниқоблаш қонунларининг бузулганлигини яшириш ёки корхона фаолиятининг айрим томонларини бўрттириб кўрсатиш мақсадида тузилган баланс бўлиб ҳисобланади. Буни айрим ҳолларда амалдаги қоидалардан беҳабарлик оқибатида билмасдан қилиши ҳам

мумкин. Нима бўлганда ҳам бухгалтерия баланси маълумотлари тўғри бўлишликни талаб қилади.

4.2. Баланс реаллиги

Баланснинг реаллигимоддалар баҳосининг объектив воқеликка мувофиқ келишини англатади. Баланснинг «тўғрилиги» ва «реаллиги» тушунчаларини бир-бирига аралаштирмаслик керак. Баланс тўғри, аммо нореал бўлиши мумкин. Яъни баланс маълумотлари ҳужжатлар асосида тузилган бўлади ва ҳақиқатда мавжуд маблағларни кўрсатади, аммо унинг айрим моддалари реал ҳолатни, масалан, асосий воситалар - маънавий эскирганликни, дебиторлик қарзларини талаб қилиб олиб бўлмаслигини, унинг қанча қисми умидсиз дебитор эканлигини ифодаловчи вазиятларни кўрсатмайди.

4.3. Баланснинг бирхиллиги

Баланснинг бирлиги балансни ягона ҳисобга олиш ва баҳолаш тамойиллари бўйича тузилишини, яъни корхонанинг барча таркибий бўлинмаларида ва тармоқларида бухгалтерия ҳисоби ҳисобрақамлари (сметлари)нинг ягона номенклатураси уларнинг бир хилдаги мазмуни, икки ёқлама бухгалтерия ёзивунинг амалга ошиши ва шу қабилар қўлланилишини англатади. Шу жиҳатдан бухгалтерия балансининг бир хиллиги таъминланади.

4.4. Баланснинг яхлитлигига

Ўзбекистонда баланснинг яхлитлигига тўлиқ эришилган. Чунки Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги 1997 йил 15 январда тасдиқланган қарорига асосан бухгалтерия балансининг ягона шакли қабул қилинган, бухгалтерия сметларининг 2002 йилдан бошлаб ягона режаси қўлланилиши кўзда тутилган. Чунки шу даврдан бошлаб мамлакатимизда ҳисоб тизими “Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари” асоси амалга оширилмоқда. Ушбу стандартлар “Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари”га асосланади ва ўзимизнинг миллий хусусиятларимизни ўзида ифода этади.

Молиявий ҳисоботнинг барча шакллари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи услубияти ва уларни ташкил этиш бошқармаси томонидан ишлаб

чиқилган «Корхоналарда чораклик ва йиллик молиявий ҳисоботи шакллари тўлдириш бўйича кўрсатмалар» асосида тузилади.

4.5. Баланс давомийлиги

Баланс давомийлиги ҳар бир кейинги баланс олдинги баланسدан келиб чиқиши тамойилига асосланади. Масалан, олдинги йил якуний баланси (йил охиридаги маълумотлар) ҳисобот йили балансида йил бошидаги маълумотлар сифатида ифодланади. Чунки ҳисобот йили олдинги ўтган йилнинг давоми ҳисобланади. Худди шундай тамойилга чораклик, олти ойлик ва тўққиз ойлик баланслари тузишда ҳам асосланади.

4.6. Баланс аниқлиги

Баланс аниқлиги - балансни тузувчилар ва уни ўқийдиган ҳамда таҳлил қиладиган кишиларнинг тушуниши учун қулайлигини таъминлайди. Балансни аниқ ва тушунарли қилиш учун моддалар реквизитлари ва номлари икки тилда (ўзбек ва рус тилида) баён қилинган, унинг шакли анча соддалаштирилган.

4.7. Баланснинг изчиллиги

Баланснинг изчиллиги, бевосита унинг давомийлиги билан боғлиқ. Корхона шаклланиб фаолият кўрсата бошлаган пайтда кириш баланси тузилади ва шу тариқа ҳар ҳисобот даврида тузилиб борилади. Корхона тугатилиши билан чиқиш баланси тузилади. Шу давр мобайнида у изчил давом этади в баланснинг изчиллигини таъминлайди.

4.8. Баланснинг тушунарлилиги

Баланс ҳар қандай вазиятда тузувчи учун ҳам, фойдаланувчилар учун ҳам тушунарли бўлиши лозим. Чунки у хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини акс эттирувчи ойнаси сифатида тушунарлиликини тақозо қилади. Ушбу талаб корхона фаолиятини оқилона бошқаришда муҳим аҳамиятга эга.

4.9. Баланснинг қисмлари

Бухгалтерия баланси икки қисмдан актив ва пассивдан иборат бўлади.

Унинг **актив қисмида** корхона сармоясининг таркиби ва жойлаштирилиши, **пассивида** - активларни ташкил этиш манбалари, яъни ўз сармояси ва мажбуриятлари, бошқа корхона ёки жисмоний шахсларнинг вақтинча жалб қилинган маблағлари кўрсатилади.

Шундай қилиб, бухгалтерия баланси қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. Корхона эгалик қиладиган воситаларни акс этирувчи активлар.
2. Корхона тасарруфидаги ўз маблағлари.
3. Кейинчалик қайтарилиши лозим бўлган активларни сотиб олиш, ҳосил қилиш натижасида юзага келган мажбуриятлар.

4.10. Баланс активларининг таркиби

Бухгалтерия балансида корхона активлари икки гуруҳга бўлинади:

- узоқ муддатли активлар;
- жорий активлар.

4.11. Узоқ муддатли активлар

Узоқ муддатли активларга қуйидагилар киради:

- асосий воситалар;
- номоддий активлар;
- сармоя қўйилмалари;
- сотиб олинган акциялар ва заёмлар.

Корхонанинг ишлаши билан бу воситалар ўз қийматини ўзгартирмайди. Аммо янгидан яратилган маҳсулотга улар қийматининг бир қисман қўшилиб боради. Масалан, асосий воситалар умумий қиймати қисқа вақт мобайнида миқдор жиҳатидан ўзгармайди. Аммо қолдиқ қиймати ҳар ҳисобот даврида камайиб бораверади.

4.12. Жорий активлар

Жорий активларга қуйидагилар киради:

- нақд пул маблағларни;
- истеъмолчилар ҳисобварақларидаги корхонага тегишли бўлган пуллар;
- нақд пул маблағлари шаклини эгаллаши лозим бўлган захиралар.

Жорий давр мобайнида бу активлар доимо ўзгариши мумкин. **Нақд пул маблағларига**асосан пул маблағлари ва пулга айлантирилиши осон бўлган жорий активлар киритилади.

Истеъмолчилар ҳисобварақларидаги корхонага тегишли бўлган пулларга бошқа корхонага товар жўнатилган, хизмат кўрсатилган ёки иш бажарилган бўлса, аммо улар ҳали бизнинг ҳисобимизга ўтказмаган бўлса, бундай маблағлар мазкур бўлимга мансуб бўлади.

Нақд пул маблағлари шаклини эгаллаши лозим бўлган захираларга осон реализация қилинадиган активлар (кундалик сотиладиган товар захиралари (нон), ҳар куни албатта кўрсатиладиган хизматлар тиббиёт, таълим хизмати, ахборотлаштириш ва алоқа хизматлари кабилар) киради.

4.13. Корхона баланси активларини ўрганиш

Корхона баланси активларини ўрганишда қуйидагиларни аниқлаш мумкин:

- * балансни тузган кунида корхонада бўлган активларни (асосий воситалар, номоддий активлар, бошқа узоқ муддатли активлар, жорий активлар, товар захиралари, пул маблағлари ва ҳоказолар);

- * узоқ муддатли инвестициялар, хусусан, қимматли қоғозлар, чет эл капитали мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар, капитал қўйилмалар кабилар;

- * уларнинг жойланишини (асосий воситаларда, капитал курилишда, дебиторлик қарзида ва ҳоказоларда);

- * уларнинг хўжаликдаги асосий ролини (айланма, асосий ёки жалб этилган маблағлар).

4.14. Корхона баланси пасивларини ўрганиш

Корхона баланси пасивларини ўрганишда маълумотлар асосида қуйидагиларни билиб олиш мумкин:

- * маблағ қайси манбадан келиб турганлигини;

- * маблағлар кимга тегишли (ўзиникими ёки жалб қилинганми) эканлигини;

- * маблағларнинг белгиланган мақсади қандай эканлигини (узоқ муддатли ёки қисқа муддатли қўйилмалар).

4.15. Баланс активи қисмининг тузулиши

Баланс активи қисмининг тузулиши иккита йирик бўлимдан иборат.

1-бўлим. Узоқ муддатли активлар. Баланснинг ушбу қисмида асосий воситалар, номоддий активлар ва инвестициялар ўз ифодасини топган бўлади.

2-бўлим. Жорий активлар, яъни ушбу активларни айланма активлар ҳам деб юрилилади. Чунки унинг таркибига захиралар, сарфлар, пул маблағлари, дебиторлар киби моддалар киради. Уларнинг таркибий тузулиши қисқартирилган ҳолда қуйидаги жадвалди ифодаланган (1-жадвал).

1-жадвал

Баланс актив қисмининг таркиби (минг сўм)

АКТИВ				
Баланс бўлими ва моддалари сони	Сатр рақами	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи (+,-)
1. Узоқ муддатли активлар				
Асосий воситалар	010-012	9065	9739	+674
Номоддий активлар	020-022	-	-	-
Сармоя қўйилмалар	030	3923	3175	-748
Сотиб олинган акциялар ва заёмлар, узоқ муддатли инвестициялар	040-100	39	37	-2
1-бўлим бўйича жами	110	13027	12951	-76
1. Айланма активлар				
Захиралар ва сарфлар	120-160	11520	12631	+1111
Пул маблағлари	170-190	351	304	-47
Қисқа муддатли қўйил-малар ва қайта сотиб олинган ўз акциялари	200-210	2249	3631	+1382
2-бўлим бўйича жами	300	14120	16566	+2446
БАЛАНС	310	27147	29517	+2370

4.16. Баланс пассив қисмининг тузулиши

Баланснинг пассив қисмидаги барча моддалар ҳам гуруҳланади. Унинг мазкур қисмида маблағлар манбалари ифодаланади ва иккита йирик бўлимга бўлинади;

1-бўлим. Ўз маблағлари манбалари.

2-бўлим. Мажбуриятлар.

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Ўз маблағлари манбалари ва мажбуриятлар ҳам ўз навбатида бир қанча гуруҳларга бўлинади. Баланснинг пассив қисмидаги маблағлар қуйидаги бўлимлар бўйича ифодаланади (2-жадвал).

2-жадвал

Баланс пассив қисмининг таркиби

(минг сўм)

ПАССИВ				
Баланс бўлими ва моддалари сони	Сатр рақами	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи (+,-)
1. Ўз маблағлари манбалари				
Устав, қўшилган ва захира сармоя	320-380	18186	17576	-610
Тақсимланмаган фойда	350	1362	3459	+2097
Мақсадли тушумлар ва фондлар, бўлажак харажатлар захиралари	360-380	294	548	+254
1-бўлим бўйича жам	390	19842	21583	+1741
2. Мажбуриятлар				
Узоқ муддатли қарзлар ва кредитлар	400-410	55	100	+45
Қисқа муддатли қарзлар ва кредитлар	420-430	80	97	+17
Кредиторлар	440-530	7170	7737	+567
2-бўлим бўйича жам	540	7305	7934	+629
БАЛАНС	550	27147	29517	+2370

4.17. Баланс активи 1-бўлимнинг тавсифи

Унинг 1-бўлимида «Узоқ муддатли активлар» кўрсатилади. Унда узоқ фойдаланиладиган активлар (моддий-ашёвий воситалар, қимматли қоғозлар, узоқ муддатли инвестициялар) акс эттирилади. Балансда улар қуйидаги моддалар бўйича гуруҳланган:

Асосий воситаларга узоқ вақт мобайнида (бир йилдан ортиқ) шаклини ўзгартирмаган ҳолда ишлатиладиган, ўз қийматини қисман йўқотадиган моддий-ашёвий бойликлар киради. Балансда улар дастлабки қиймати бўйича, эскириши ва қолдиқ қиймати бўйича ҳам кўрсатилади.

Номоддий активларга ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан бинолар, иншоотлар, ақлий интеллектуал мулк, товар захиралари, ихтиролар, «нау-хау» ва бошқалардан фойдаланишга доир мулкый

хуқуқлар қиймати киради. Балансда уларнинг дастлабки ва қолдиқ қиймати ҳамда эскириш сўммаси акс эттирилади.

Сармоя қўйилмаларига хўжалик ёки пудрат усулида амалга ошириладиган тугалланмаган қурилиш қиймати, шунингдек, геологик-қидирув ишларига ва корхоналарга ана шу мақсадда берилган маблағлар сўммаси киради.

Узоқ муддатли инвестицияларга корхоналарнинг бошқа корхона устав фондига бир йилдан ортиқ муддатга қўйилган омонатлари киради. Бундан ташқари, бу бўлимда сотиб олинган акциялар, бошқа корхоналарга берилган қарзлар алоҳида моддалар билан кўрсатилади.

4.18. Баланс активи 2-бўлимнинг тавсифи

Баланс активининг 2-бўлими «Жорий активлар» деб аталади. Бу айланма маблағларнинг 3 гуруҳига ажратиш мумкин. Буларга:

- захиралар ва сарфлар;
- пул маблағлари;
- дебиторлар.

1. Захиралар ва сарфларга ишлаб чиқарши захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, қайта сотиладиган товарлар, давр харажатлари киради.

2. Пул маблағлари бўлимида кассадаги пуллар, валюта маблағлари, қисқа муддатли қўйилмалар, қайта сотиб олинган ўз акциялари.

3. Дебиторларга харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар, уюшган корхоналар билан ҳисоб-китоблар, таъсисчилар ва бошқа дебиторлар билан ҳисоб-китоблар.

4.19. Баланс пассивининг таркибий тузилиши

Баланс пассиви ҳам иккита катта бўлимлардан иборат. Буларга:

1. Ўз маблағлари.
2. Мажбуриятлар киради.

Баланс пассивининг биринчи бўлимида ўз маблағлари акс эттирилиб, улар қуйидаги моддалар бўйича гуруҳланган:

- * устав сармояси;
- * қўшилган сармоя;
- * захира сармоя;
- * тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар);
- * мақсадли тушумлар ва фондлар;

- * келгуси харажатлар ва тўловлар захиралари;
- * келгуси давр даромадлари.

Охирги иккита модда олдинги йиллар балансида қисқа муддатли мажбуриятлар сифатида 2-бўлимида кўрсатилади. Аслида эса бу маблағлар ўз маблағларига киритилиши керак.

4.20. Устав сармояси

Устав сармояси, одатда, унинг таъсисчилари қўшган бадаллари эвазига ташкил бўлади. Унинг кўпайиши хўжалик фаолияти давомида оладиган фойда эвазига амалга ошади. Зарур ҳолларда таъсисчиларнинг мақсадли бадаллари эвазига ҳам кўпайиши мумкин.

Устав сармоясига модернизациялаш мақсадида асосий воситаларни (бино, иншоотлар, жиҳозлар, қурилмалар) ва бошқа моддий неъматларни ҳамда номоддий активларни (ер, сув ва бошқа табиий бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқи, нау-хау, товар белгилари каиблар) ни қўшиш мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, устав капиталининг миқдори таъсис ҳужжатида қайд этилган ҳажмидан ошиб кетмаслиги лозим.

4.21. Қўшилган ва захира сармояси

Қўшилган сармоя (капитал)га акциянинг биринчи марта номинал қийматидан ортиқча сотиш эвазига олинган эмиссион даромад киради.

Захира сармояси корхона уставига асосан фойда ҳисобидан ташкил қилинган захиралардан, инфляция захираларидан, мулкни қайта баҳолаш учун қайта ташкил қилинган, қайтариб бермаслик шарти билан олинган мулклардан иборат бўлади.

Захира сармояси миқдори таъсисчилар томонидан белгиланган устав сармоясининг 25 фоизигача миқдорда ташкил қилиниши мумкин. Захира сармоясини келгуси харажатлар ва тўловлар захираси билан аралаштирмаслик лозим. Ушбу захира корхона устави ва қонун асосида ташкил қилинади. Булар харажатлар ва тўловларга бир хил миқдорда қўшиб бериш учун тўпланади. Масалан, ходимлар таътили учун тўпланган маблағ, узоқ ишлаганлиги учун тўланадиган рағбатлантиришга мўлжалланган маблағ, мавсумий харажатлар учун тўланадиган маблағ, асосий воситаларни таъмирлаш учун ажратилган харажатлар ва ҳоказо.

4.22. Тақсимланмаган фойда,мақсадли тушумлар ва келгуси давр даромадлари

Тақсимланмаган фойда корхонанинг ўтган ва ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг маълум бир муддатга қолдиғини ифодалайди.

Мақсадли тушумлар ва жамғармалар таркибига бевосита бирор мақсадли тадбирларни ўтказишга қаратилган маблағларни киритиш мумкин. Буларга: болалар боғчалари, яшаш ва бошқа бинолар қуриш, илмий-тадқиқот ишларини таъминлаш каби тадбирларга мўлжалланган маблағлар киради.

Келгуси давр даромадлари келгуси давр учун шу жорий йилда олинган даромадлардир. Буларга: камомадлар бўйича келгусида тўпланадиган тушумлар, айбдор шахслардан камомад чиққан неъматларнинг баланс қиймати миқдорида ўндириб олинган маблағлар кабилар киради.

4.23. Корхонанинг мажбуриятлари ҳақида

Мажбуриятлар баланснинг пассив томонидаги иккинчи бўлимида кўрсатилади. Бундаюридик ва жисмоний шахслардан олинган ва маълум муддатдан кейин қайтарилиши шарт бўлган мажбуриятлар жамланган. Бу мажбуриятлар қисқа ва узоқ муддатли кредитлар ва заёмлардан ҳамда турли кредитор қарзлардан иборат бўлиши мумкин.

Узоқ муддатли мажбуриятларга тўланиш муддати бир йилдан ортиқ, қисқа муддатлиларга бир йилдан кам бўлган қарзлар киради.

Бухгалтерия балансида узоқ муддатли мажбуриятлар иккита моддада кўрсатилади: «Узоқ муддатли заёмлар» ва «Узоқ муддатли кредитлар».

«Узоқ муддатли заёмлар» моддасида банклардан бошқа корхона ва ташкилотлардан олинган муддати бир йилдан ортиқ бўлган қарзлар киради.

«Узоқ муддатли кредитлар»га бир йилдан ортиқ бўлган муддатга банклардан олинган қарзлар киради.

«Қисқа муддатли кредитлар» моддасида банклардан бир йилгача олинган қарзлар кўрсатилади. Ушбу моддада банкларнинг ушбу корхона ходимларига уй-жой қурилиши учун берган кредити ҳамда товарларни кредитга сотиб олганда унинг қолдиқ миқдори кўрсатилади.

Қисқа муддатли қарзларга «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар (ҳисоб рақамига тушганлар)» ҳамда «Кредиторлар» гуруҳига кирувчи баланс моддалари киради.

«Харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар (ҳисоб рақамига тушганлари)» моддасида бошқа ташкилотлардан келгуси давр ҳисоб-китоблари учун олинган сўммалари кўрсатилади. Айниқса, ҳозир барча тўловлар олдин амалга оширилмоқда. Бу эса ушбу моддада пул бўлиб туришига асос бўлади.

«Кредиторлар» гуруҳида турли ташкилот ва корхоналардан, бюджет, суғурта, товар жунатувчилар ва пудратчилардан қарзлар, ишчи в ахизматчилар иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар каби кредитлар кўрсатилади. Кўриниб турибдики, бухгалтерия балансида корхонанинг муайян санадаги (йил боши ва охири) хўжалик маблағлари ва уларнинг манбалари акс эттирилган.

5. БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ МОДДАЛАРИНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

5.1. Корхона бухгалтерия балансининг муайян санадаги ҳолати

Корхона маблағлари ва уларнинг манбалари бухгалтерия балансида муайян сана ҳолатида (чорак боши ёки охири, йил боши ёки охири) кўрсатилади.

Балансда актив моддалари кўрсаткичлари пассив моддалари кўрсаткичлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, улар тенг бўлиши шарт.

Бундай ўзаро боғлиқликни шартли равишда корхонанинг молиявий ҳисоботи мисолида кўриб чиқайлик (3-жадвал).

3-жадвал

Корхонанинг ҳисобот йилидаги қисқартирилган бухгалтерия баланси (минг сўм)

Актив	Сатр рақами	Йил бошида	Йил охирида	
1. Узоқ муддатли активлар				
Асосий воситалар бирламчи қиймати бўйича	010	14104	15247	
эскириш	011	5039	5508	
қолдиқ қиймати бўйича	012	9065	9739	
Капитал қўйилмалар	030	3923	3175	
Узоқ муддатли инвестиция	080	39	57	

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Жами бўлим бўйича	010	13027	12971	
2. Оборот активлари	120			
Ишлаб чиқариш захиралари	120	8925	7588	
Тугалланмаган ишлаб чиқариш	130	909	966	
Тайёр маҳсулот	140	1611	4089	
Қайта сотиш учун товарлар	150	75	8	
Пул маблағлари	170	42	151	
Валюта маблағлари	180	309	140	
Кассадаги пул маблағлари	190	-	13	
Дебитор	220	1224	2123	
харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар	240	51	42	
бюджет билан ҳисоб-китоблар	250	-	1	
ходимлар билан ҳисоб-китоблар	260	947	1465	
бошқа дебиторлар	-	-	-	-
Жами бўлим бўйича	300	14120	16566	
Жами активлар бўйича	310	27147	29537	

Балансинг актив қисмини унинг пассив қисми билан солиштириш мақсадида, унинг пассив қисмининг ҳам таркибий тузилиши келтирилади (4-жадвал).

4-жадвал

Корхонанинг ҳисобот йилидаги қисқартирилган бухгалтерия баланси (минг сўм)

Пассив	Сатр рақами	Йил бошида	Йил охирида	
1. Ўз маблағлари манбалари				
Устав сармояси	320	13211	13211	
Қўшилган сармоя	330	-	129	
Резерв сармояси	340	5015	4356	
Тақсимланмаган фойда	350	1362	3459	
Мақсадли тушумлар ва фондлар	360	294	74	
Келажак давр чиқимлари	380	-	474	
Жами бўлим бўйича	390	19882	21703	
2. Мажбуриятлар	400	95	-	

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Узоқ муддатли қарзлар	400	95	-	
Қисқа муддатли қарзлар	430	-	97	
Харидорлар ва буюртмачи лардан олинган бўнақлар	440	1241	1723	
Кредиторлар				
Етказиб берувчилар				
бюджет бўйича	450	2244	2511	
қарздорлик	460	3342	2685	
иш ҳақи бўйича қарздорлик	470	124	160	
ижтимоий суғурта ва таъ-минот бўйича қарздорлик	480	78	60	
бошқа кредиторлар	530	141	598	
Жами бўлим бўйича	540	7265	7834	
Жами пассив бўйича	550	27147	29537	

5.2. Корхона балансининг ўзаро боғлиқлиги

Мазкур корхонанинг баланси йил бошида 27147 минг сўм, йил охирида эса 29537 минг сўмни ташкил этган. Шу тариқа, мазкур корхона йил охирига келиб 29537 минг сўмлик хўжалик маблағларига эга бўлган деган хулосага келиш мумкин.

5-жадвал

Корхона баланси моддаларининг ўзаро боғлиқлиги

АКТИВ (маълумотлар йил бошига)		ПАССИВ (маълумотлар йил бошига)	
Асосий воситалар ва узоқ муддатли активлар (Б1А)	13027	Ўз маблағлари (Б1П)	19882
Жорий активлар (Б2А)	14120	Мажбуриятлар (Б2П)	7265
БАЛАНС	27147	БАЛАНС	27147

Бу маблағлар қуйидаги тартибда тақсимланган: узоқ муддатли активлар, яъни асосий воситаларда, тугалланмаган капитал қурилишда ва узоқ муддатли инвестицияларда - 12971 минг сўм, оборот активларда - 16566 минг сўм. Бу маблағлар ўз маблағлари ҳисобидан - 21703 минг сўм ва корхона мажбуриятлари ҳисобидан - 7834 минг сўм ($16566 - 8732 = 7834$) миқдоридан қопланади.

5.3. Ўз маблағларининг тақсимланиши

Ўз маблағлари йил бошида қуйидаги тарзда тақсимланади: узок муддатли активлар - 13027 минг сўм, жорий активларда - 6855 минг сўм (19882 - 13027). Оборот маблағларининг (жорий активларнинг) қолган сўммаси, яъни 7265 минг сўм (14120 - 6855) мажбуриятлар, яъни жалб қилинган маблағлар ҳисобига қопланади. Шу тариқа ўз маблағларининг оборотдаги улуши 34,5 фоизни ташкил этади:

$$\frac{(6855 \times 100)}{19882}$$

5.4. Балансининг умумий ички ўзаро боғлиқлиги

Корхона бухгалтерия балансининг умумий ички ўзаро боғлиқлиги қуйидаги кўринишга эга бўлади:

* Баланс активи барча бўлимларининг йиғиндиси унинг пассив қисмидаги барча бўлимлар йиғиндисига тенг:

$$B1A + B2A = B1П + B2П$$

Маблағларнинг ҳар бир сўммаси (асосий воситалар, товар захиралари, нақд пул) шаклланиш манбасига эга бўлади (ушбу корхонатаъсисчиларининг ўз маблағлари, жисмоний ва юридик шахслардан қарзга олинган маблағ, банк кредитлари). Бу балансда ўз маблағларида ифодаланади.

* Ўз маблағлари сўммаси одатда узок муддатли активлар сўммасидан ортиқ бўлиши керак:

$$B1П > B1A$$

Корхонаниннг ўз маблағлари асосий воситаларни харид қилиш ва узок муддатли молиявий қўйилмалар учун сарфланади. Қолган қисми ҳисобига эса оборот маблағлари (ишлаб чиқариш захиралари, пул маблағлари ва ҳоказо) қопланади. Агар ўз маблағлари узок муддатли активлардан кам бўлса, бу корхона оборотдан ташқари активларни қоплаш учун қарз маблағларидан фойдаланганлигини билдиради. Бозор муносабатлари шароитида бу ҳолат қониқарсиз аҳвол саналади. Бундай ҳолда корхона тўловга ноқобил ҳисобланади.

* Оборот активлари, яъни товар захиралари, харажатлар, пул маблағлари, ҳисоб-китоблар умумий сўммаси қарзлар умумий сўммасидан ортиқ бўлиши лозим:

$$B2A > B2П$$

Оборот маблағларининг катта қисми, одатда, қарз маблағлари эмас, ўз маблағлари ҳисобидан қопланади. Агар мажбуриятлар

сўммаси (Б2П) оборот активларидан ортиқ бўлса, бу оборот маблағларининг бутун сўммаси қарз маблағлари ҳисобига шаклланишидан далолат беради. Бозор муносабатлари шароитида бундай корхона тўловга ноқобил ва иқтисодий жихатдан ночор ҳисобланади.

* Узоқ муддатли мажбуриятлар узоқ муддатли активлардан ошиб кетмаслиги даркор:

УММ < Б1А

Бу узоқ муддатли активлар, биринчи навбатда, ўз маблағлари ҳисобига шаклланиши билан изоҳланади. Узоқ муддатли кредитлар ва қарзлардан асосий воситалар, капитал ва узоқ муддатли қўйилмаларни инвестициялаш учун қўлланилади. Улар шунингдек, оборот активларида (товар захираларини харид қилиш, пул маблағларини ташкил этиш ва ҳоказода) ҳам фойдаланилиши мумкин.

* Оборотдаги ўз маблағлари (ЎОМ) ўз маблағлар манбаларидан (БП) кам бўлиши керак. Чунки ўз оборот маблағлари корхона ўз маблағларининг бир қисми ҳисобланади.

ЎОМ < РП

Жорий активлари (Б1А) оборотдаги ўз маблағлар (ЎОМ) қўшув қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар (ҚМҚ), шунингдек, қўшув оборот маблағларини тўлдиришга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ва қарзларга (УМҚ) тенг бўлиши керак.

$$Б1А = \text{ЎОМ} + \text{ҚМҚ} + \text{УМҚ}$$

5.5. Бухгалтерия баланси моддаларида содир бўладиган ўзгаришлар

Актив моддаларининг ўзаро боғлиқлиги бухгалтерия баланси моддаларида бир қанча ўзгаришларни келтириб чиқаради. Амалиётда бундай ўзгаришларнинг тўртта тури кузатилади.

1. Фақат баланснинг актив қисмидаги сўммаларнинг ўзгариши. Масалан, ҳисоб-китоб счегида маблағ камайди. Кассада эса шу сўммага маблағ кўпаяди. Бироқ ўзгаришлар тенг бўлганлиги сабабли, баланс якуни ўзгармайди.

2. Баланснинг пассив қисмидаги сўммаларнинг ўзгариши. Фойданинг бир қисмини бирор фондга қўшишни мисол қилиб олиш мумкин. Бу ҳолда фойдаланилмаган фонд сўммаси кўпаяди. Пассив якуни ҳам ўзгармайди. Чунки ўзгаришлар ўзаро тенгдир.

3. Баланснинг актив ва пассив сўммалари бир хил миқдорда кўпайиши мумкин. Масалан, етказиб берувчилардан материаллар келди, дейлик. Бунинг натижасида «Материаллар» актив моддаси

кўпаяди. Худди шу сўмма ҳисобидан етказиб берувчиларга қарз (пассив моддаси) ҳам кўпаяди. Яъни баланснинг иккала қисми ҳам (актив ва пасив) бир хил миқдорда кўпаяди.

4. Баланснинг актив ва пасив моддалари бир хил миқдорда камайиши ҳам мумкин. Масалан, ҳисоб-китоб счетида етказиб берувчига материаллар учун маблағ тўланди. Натижада, «Ҳисоб-китоб счети» актив моддаси камаяди ва худди шу сўммага етказиб берувчига қарздорлик (пассив моддаси) ҳам камаяди. Яъни баланснинг иккала қисми ҳам бир хил суммага камаяди.

6. БАЛАНСНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ БОШҚА ШАКЛЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

6.1. Баланснинг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги

Бухгалтерия баланси моддалари молиявий ҳисоботнинг муайян шакллари кўрсаткичлари билан бевосита боғлиқдир. Зеро, 2-сон «Молиявий натижалар ҳақидаги ҳисобот» шаклида корхона томонидан бир йилда олинган фойда ҳисоб-китоби берилади. Фойданинг барча 5 тури бўйича ҳисоб-китоб келтирилади. Бу шакл маълумотномасида эса бюджетга барча тўловлар кўрсатилади.

Бухгалтерия баланснинг пасив қисми 1-бўлими «Ўз маблағлари манбалари»да тақсимланмаган фойда сўммаси кўрсатилади. Бу молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот маълумотига мос бўлиши керак.

6.2. Балансининг «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома» ахборотлари билан боғлиқлиги

Активнинг 2-бўлимида дебиторлик қарздорлигида турлари бўйича сўмма берилади. Корхонанинг дебиторлик қарздорлиги йил охирида 3644 минг сўмни ташкил этди. У бир йилда 1396 минг сўмга ошган. Баланс пасивининг 2-«Мажбуриятлар» бўлимида бир йилда муддати ўзайтирилган кредиторлик қарздорлиги 85 минг сўмга кўпайган ва 6014 минг сўмни ташкил этган.

Назорат қилиш учун молиявий ҳисоботда махсус «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома» бор. Унда дебиторлик ва кредиторлик қарздорлигининг вужудга келиши акс эттирилади. Яъни улар қандай корхоналар бўйича ташкил этилганлиги ва сўммаси кўрсатилади. Мисолимизда бутун сўммада муддати узайтирилган

дебиторлик қарздорлиги 2383 минг сўм ёки бутун қарздорларнинг 65,4 фоизини, кредиторлик қарздорлиги 4033 минг сўм ёки 67,1 фоизини ташкил этган. Бундай ҳолат қониқарсиздир, чунки катта маблағлар музлатилган бўлиб, улардан хўжалик фаолиятида фойдаланилиши мумкин эмас.

6.3. Балансининг «Асосий воситалар ҳаракати ҳақида ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги

Баланс активининг 1-бўлимида асосий воситалар ҳақидаги маълумотлар: уларнинг бошланғич қиймати, эскириши ва қолдиқ қиймати кўрсатилади. Ушбу бўлимдаги маълумотлар 3-шакл «Асосий воситалар ҳаракати ҳақида ҳисобот»да келтирилган асосий воситалар турлари, уларнинг ҳаракати ҳамда бошланғич қиймати бўйича давр боши ва охиридаги қолдиқлари (уларнинг эскириши ва қолдиқ қиймати) ҳақидаги маълумотларга тўғри келиши керак. Бу кўрсаткичлар асосий восита ҳолати, улар билан таъминланганликни ва улардан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда муҳим ахборот сифатида фойдаланилади.

6.4. Балансининг «Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги

Пул оқимлари ҳақидаги маълумотлар «Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот»да 4-шаклда ифодаланади. Мазкур ҳисоботда пул маблағларининг барча турлари – хўжалик фаолиятида иштирок этадиган пул маблағлари, дивидендлар, солиққа тортиш, инвестициялар ва бошқалар ҳақидаги ахборотлар кўрсатилади. 4-шакл бухгалтерия баланси билан ўзаро боғлиқ. Бухгалтерия балансининг 170, 180 ва 190-сатрлар бўйича қолдиқ пул маблағлари 4-шаклда 070 ва 080-сатрлардаги пул маблағлари қолдиқларига тенг бўлиши керак. «Валюта маблағлари ҳаракати ҳақидаги маълумотнома»да (090 ва 120-сатрлар) валюта маблағлари қолдиғи кўрсатилади. Бу бухгалтерия балансида 180-сатр бўйича кўрсатилади.

6.5. Балансининг «Ўз маблағлари ҳақидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги

Ўз маблағлари тўғрисидаги ҳисобот молиявий ҳисоботнинг 5-шаклида «Ўз сармояси ҳақидаги ҳисобот»да кўрсатилади. Мазкур ҳисоботда устав сармояси, қўшилган устав сармояси, резерв сармояси,

тақсимланмаган фойда ҳаракати ҳақидаги маълумотлар берилади. Баланс пассивининг 1-бўлими «Ўз маблағлари манбалари»да уларнинг йил боши ва охиридаги аҳволи кўрсатилган. Бундай шаклга асосланиб, корхонанинг ўз сармояси ташкил бўлиши ва ҳаракати, шунингдек тузилмаси таҳлил қилинади. Корхона молиявий ҳолатини таҳлил қилишда шу тарзда молиявий ҳисоботнинг барча шаклларида фойдаланиш зарур.

Улар бир-бирини тўлдириб боради. Мазкур маълумотлар молиявий ҳисоботнинг шакллари ўртасидаги оддий боғлиқликни ифодалаш билан чекланмайди. Улар корхонани бошқариш ва маълумотларни назорат қилиш учун ҳам ўта муҳимдир.

7. БАЛАНСНИ ТАҲЛИЛГА ТАЙЁРЛАШ ВА УНИНГ АНИҚЛИГИНИ ТЕКШИРИШ

7.1. Баланс тузилишининг тўғрилигини текшириш

Бухгалтерия балансини таҳлилга тайёрлаш уни тузишнинг тўғрилигини ва айрим моддаларининг аниқлигини текширишни, баланс кўрсаткичлари билан ҳисоботнинг бошқа шакллари ўртасидаги боғланишни аниқлашни, унинг айрим кўрсаткичларини тартибга солувчи сўммалардан «тозалашни» ва йирикрок пул ўлчамидаги сўммаларни яхлитлашни назарда тутади.

Баланс тузилиши тўғрилигини текширишда арифметик ва моддий текширувлар амалга оширилади.

Арифметик текширувда балансдаги маълумотларни бош китоб маълумотларига ва айланма кайднома (ведомост)ларларда ифодаланган сўммаларга солиштирилади. Баланс ҳар бир гуруҳлари ва бўлимлари бўйича суммаларнинг бир-бирига тўғри келишини, унинг актив ва пассив қисмлари суммаларининг тенглигини ҳисоблаб чиқилади.

Моддий текширув моддий бойликлар, пул маблағлари ҳақиқий қолдиғини бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан қиёслаш орқали амалга оширилади. Товар-моддий бойликларнинг барча қолдиғи уларни натурал шаклида ҳақиқий мавжудлигига мувофиқ келиши керак. Асосий воситалар, товар-моддий бойликлар, пул маблағлари қолдиғини ҳисобот маълумотларини инвентаризация қилиш натижасида тузилган далолатномалари билан таққослаб текшириб чиқилади.

7.2. Баланснинг аниқлиги ва реаллигини текшириш

Баланснинг аниқлиги ва реаллиги баланс моддаларини тўғри баҳолашга боғлиқ бўлади. Балансда хўжалик маблағларини баҳолаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 мартдаги 164-сон қарори билан тасдиқланган Бухгалтерия ҳисоботлари ва баланслари тўғрисидаги низом асосида амлага оширилади.

Бу Низомга кўра балансда кўрсатилган барча моддий бойликлар тўғри баҳоланган бўлиши керак, чунки нотўғри баҳолаш хўжалик фаолиятининг ҳақиқий натижасини бузиб кўрсатади. Нотўғри баҳолаш қўшиб ёзиш, яшириш ва бошқа ноқонуний ҳаракатлар оқибатида юзага келади.

Бухгалтерия ҳисоботи маъшлумотларининг боғланиши балансда ва бошқа ҳисобот жадвалларида акс эттириладиган айрим кўрсаткичлар билан қиёслаш орқали аниқланади. Масалан, кўриб чиқиладиган бухгалтерия балансида, 1 бўлимнинг актив қисмида «Узоқ муддатли активлар» ифодаланади. Унда асосий воситалар йил бошига ва охирига дастлабки қийматида, уларнинг эскириш сўммаси ва қолдиқ қиймати бўйича ҳам кўрсатилган. 3-сон ҳисобот жадвали «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот»да асосий воситалар турларининг йил бошидаги ва охиридаги расшифровкаси, уларнинг йил давомидаги ўзгариши, шунингдек, эскириш сўммаси ва қолдиқ қиймати бериледи. Улар бир-бирига тўғри келиши керак.

Бухгалтерия балансида асосий воситаларнинг йил бошига ва охирида кўрсатилган қолдиқлари тўғрисидаги маълумотлар (010, 011, 012 сатрлар) 3-сон шакл маълумотлари (3, 6, 7, 10, 11, 12-катак (графа)нинг 130-сатри)га мувофиқ келиши керак. Бухгалтерия балансининг маълумотлари молиявий ҳисоботини бошқа шакллари билан ҳам худди шу йўсинда таққосланади.

7.3. Балансни таҳлилга тайёрлаш

Молиявий аҳволни таҳлил қилиш учун дастлаб бухгалтерия баланси таҳлилга тайёрланиши керак. Таҳлилга тайёргарлик балансни тозалаш, рақамларни яхлитлаш ва бўлимларни гуруҳлашдан бошланади.

Ўзбекистон халқаро андоза (стандарт)ларга ўтишидан олдин ҳисобга олиш ва ҳисобот тизимида бухгалтерия баланси тартибга солувчи (регулировка қилувчи) моддалар (асосий воситалар эскириши, арзон ва тез эскирадиган буюмлар эскириши, савдо

устамалари) билан тузилган. Бундай балансинг номи баланс-брутто бўлган. Бухгалтерия балансида рақамлар аниқ бўлиши учун балансни тозалаш, яъни тартибга солувчи моддалар чиқариб ташланиши ва бир қатор моддаларни гуруҳлаш амлага оширилиши керак. Бундай бухгалтерия баланси баланс-нетто, яъни тозаланган баланс деб юритилади.

Тартибга солувчи моддаларга асосий воситалар эскириш, номоддий активлар эскириши, арзон ва тез эскирадиган буюмлар эскириши, ишлатилган фойда сўммаси, товарларга савдо устамаси киритилади.

Амалдаги меъёрий ҳужжатларга кўра баланс-нетто баҳалашда тузилади. Баланс якуни корхона тасарруфида бор бўлган маблағлар сўммасининг чамаланган баҳосини билдиради.

Бироқ таҳлил қулай бўлиши учун балансни мавжуд регуляторлардан тозалаб, айрим таркиби бир хил бўлган моддаларнинг сўммаларини бирлаштириш йўли билан тўлдирилган таҳлилий баланс тузилиши керак.

Тўлдирилган таҳлилий балансни тузишда ҳисобот йилида сўммалар акс эттирилмаган моддалар чиқарилиши, шунингдек, турли бўлимлар моддалари, масалан «Таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар» моддаси дебиторлар (кредиторлар) ва бошқалар билан ҳисоб-китобларни акс эттирувчи моддалар билан бирлаштирилиши керак.

Кўриниб турибдики, бухгалтерия балансини таҳлилга тайёрлаш ҳам маълум даражада билимни талаб қиладиган иқтисодий ишдир. Шу туфайли бу масалага талабаларни ўқитиш жараёнида, айниқса амалий дарсларда катта аҳамият берилиши лозим.

8. “МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ”НИНГ (2-сон шакл) МАЗМУНИ ВА УНИ ТАҲЛИЛГА ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛЛАРИ

8.1. “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот”нинг таркибий тузулиши

“Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот”да қуйидаги кўрсаткичлар ўз ифодасини топади:

“Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум”

“Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи”;

“Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)”;

- “Давр харажатлари, жами”;
- “Молиявий фаолиятдан даромадлар, жами”;
- “Молиявий фаолият бўйича харажатлар, жами”;
- “Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар)”;
- “Фавқулодда фойда ва зарарлар”;
- “Фойда солиғини тўлашга қадар фойда (зарар)”;
- “Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)”.

Мазкур кўрсаткичларнинг ҳамаси мазкур ҳисоботда кетма-кет жойлашган. Улар бир-бир билан ўзаро боғлиқ бўлиш билан бирга бир-бирини тўлдириб ҳам боради.

8.2. “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум”

Ҳисоботнинг бошланишида “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум” моддаси (010-сатр) кўрсатилади. Унда маҳсулот, товарлар, ишлар ва хизматларни сотишдан олинган тушум кўрсатилади. Мазкур кўрсаткичнинг соф тушум дейилишига сабаб, бунда солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи) ҳамда қайтарилган товарлар ва тайёр маҳсулотнинг қиймати, харидорнинг сотиш нархларидан чегирмалари ҳаммаси олиб ташланган бўлади. Мазкур тартиб 2004 йил 20 декабрда киритилган тартиб бўйича амалга оширилади (мазкур тартиб АВ томонидан ушбу санада 1209-2-сон билан рўйхатга олинган МВ Буйруғи асосида амалга оширилади). Мазкур кўрсаткичда асосий (операцион) фаолиятдан даромадларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари (9000) маълумотлари ва асосий фаолияти мол-мулкни ижарага (лизингга) бериш ҳисобланган корхоналар бўйича ҳам жорий ҳисобот даврига тегишли бўлган даромад суммаси ҳам акс эттирадилар. Шунингдек, воситачи корхоналар комиссия ҳақлар суммаси ҳам мазкур кўрсаткичга қўшиб кўрсатилади. Ушбу кўрсаткични шартли равишда “Q”, деб белгилаб оламиз.

Ушбу кўрсаткич биринчидан корхона фаолиятининг пировард фаолиятининг ҳосиласи бўлса, иккинчидан ушбу кўрсаткич барча харажатларни қоплаб даромадларни олиш ва фойдага эришиш манбаи ҳамдир.

8.3. “Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи”ни ифодаловчи кўрсаткич

Мазкур ҳисоботнинг иккинчи кўрсаткичи “Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи” моддасидир. Ушбу харажатлар ҳисоботнинг 020-сатрида ифодаланади. Мазкур сумма сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар, хизматлар) таннархини ҳисобга олиш ҳисобварақларида (9100) ҳисобга олинган, сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар, хизматлар) таннархининг суммасини ифодалайди. Агар корхона савдо корхонаси бўлса, ушбу сатр бўйича таннарх ўрнига сотилган товарларнинг харид қийматини акс эттирилади. Демак савдо корхонаси учун “таннарх” товарларнинг харид қиймати бўлиб ҳисобланади.

Шуни қайд этиш лозимки, товар айланмасида (товарларни қабул қилиш ва сотишда) иштирок этмасдан, хизматлар учун ҳақ кўринишида даромад оладиган воситачи ташкилотлар ушбу сатрни тўлдирмайдилар.

Шуни эътироф этиш керакки, мазкур кўрсаткичда маҳсулотларни ишлаб чиқариш учунгина кетган харажатлар ўз ифодасини топади, яъни уни тайёр ҳолга келтириб, ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг тайёр маҳсулот омборига келтиргунча бўлган харажатларни ўз ичига олади. Бундан кейинги сақлаш, ташиш ва сотиш каби жараёнлар билан боғлиқ харажатлар ушбу гуруҳ харажатлар таркибига кирмайди.

8.4. “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)”

Ҳисоботнинг учинчи кўрсаткичи бўлиб, “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)” (R) ҳисобланади. Бу ҳисоботнинг 030-сатрида кўрсатилади. Мазкур кўрсаткич маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум (Q) билан сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи (N) ўртасидаги фарқ (010-сатр-020-сатр) сифатида аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия қилинади:

$$R = Q - N ;$$

Корхонаннинг ялпи фойдаси мазмун жиҳатидан даромадлар суммасига тенг. Чунки, барча тушумдан харажатларнинг олиб ташланиши даромад бўлиб ҳисобланади. Ушбу даромадлар ҳисобидан турли харажатлар қопланиб тегишли тарзда фойда олишга эришилади.

Шу нуқтаи назардан, мазкур кўрсаткични корхонанинг ялпи фойдаси, деб номлангандан кўра корхонанинг даромади, деб номланса мазмунига тўғри бўлган бўларди, деб ҳисоблаймиз.

8.5. “Давр харажатлари, жами” кўрсаткич ва унинг таркиби

Навбатдаги кўрсаткич корхонанинг “Давр харажатлари, жами” (D) моддаси бўлиб ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳисоботнинг 040-сатрида ифодаланади. У ўз ичига 050, 060, 070, 080-сатрларда ифодаланган харажатларни олади ва унда якуний жами харажатлар суммаси акс эттирилади.

$$D = d_1 + d_2 + d_1 + \dots + d_n ;$$

Бу ерда: $d_1 + d_2 + d_1 + \dots + d_n$ – давр харажатларининг алоҳида турлари.

Давр харажатларига қуйидаги харажатлар киради:

“Реализация харажатлари” (050-сатр);

“Маъмурий харажатлар” (060-сатр);

“Бошқа операцион харажатлар” (070-сатр);

“Ҳисобот даврининг солиқ солинадиган фойдадан келгусида чегириладиган харажатлари” (080-сатр) кабилар.

Реализация харажатлари моддасида “Реализация харажатлари” номли 9410-ҳисобварағида юритиладиган: маҳсулотни реализация қилиш харажатлари, яъни маҳсулотни истеъмолчига етказиш, транспорт воситаларига ортиш билан боғлиқ харажатлар, маркетинг билан шуғулланадиган бўлимлар ва ходимларнинг харажатлари каби сотиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатлар гуруҳига “Маъмурий харажатлар” моддаси ҳам киради. Ушбу сумма “Маъмурий харажатлар” 9420-ҳисобварағида юритиладиган: корхонани бошқариш харажатлари, бошқарув ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари, умуммаъмурий мақсаддаги асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари, умумхўжалик мақсадидаги хоналарнинг ижара ҳақи ва бошқа маъмурий харажатлар акс эттирилади. Айрим ҳолларда хизмат машинасининг эксплуатацияси билан боғлиқ харажатлар ҳам шу гуруҳда ўз ифодасини топади.

Мазкур харажатлар гуруҳига кирадиган “Бошқа операцион харажатлар” моддасидаги сумма “Бошқа операцион харажатлар” 9430-ҳисобварағида юритиладиган: кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари, ахборий, аудиторлик ва маслаҳат хизматларига ҳақ тўлаш харажатлари, компенсацияладиган ва рағбатлантирадиган хусусиятдаги тўловлар, иш ҳақини ҳисоблаб

ёзишда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар, банк ва депозитарий хизматларига ҳақ, зарарлар, жарималар, пенялар ва операцион фаолият жараёнида юзага келадиган, ишлаб чиқариш жараёни, молиявий фаолият билан боғланмаган ва харажатларнинг фавқулодда моддалари сифатларига эга бўлмаган бошқа харажатлар акс эттирилади.

"Ҳисобот даврининг солиқ солинадиган фойдадан келгусида чегириладиган харажатлари" моддаси ҳам ушбу гуруҳ харажатларга кириди. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 йил 52(I)-сон) 146-моддасига кўра келгусида солиқ солинадиган фойдадан чегириб ташланадиган ҳисобот даври харажатлари акс эттирилади ва "Келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари" 9440-ҳисобварағида умумлаштирилган ҳисоб маълумотлари бўйича тўлдирилади.

Одатда асосий фаолият харажатлари билан даромадлари ҳам ўз ифодасини топади. "Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар" моддаси бўйича (090-сатр) ҳисоби асосий фаолиятдан бошқа даромадларни ҳисобга олиш 9300-ҳисобварақларида юритилади. Буларга қуйидаги даромадлар кириди: асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда, ундирилган жарима ва пенялар, ўтган йиллар фойдаси, оператив ижарадан даромадлар, кредиторлик ва депонентлик қарзини ҳисобдан чиқаришдан даромадлар, хизмат кўрсатувчи хўжаликларнинг даромадлари, текин молиявий ёрдам ва бошқа операцион даромадлар. Ушбу кўрсатилган даромадлар асосий фаолият фойдасининг суммасининг шаклланишида бевосита иштирок этади.

8.6. "Асосий фаолиятдан фойда (зарар)" кўрсаткичи ва уни аниқлаш йўллари

Ҳисоботда ифода этиладиган навбатдаги кўрсаткич "Асосий фаолиятдан фойда (зарар)" (F) моддаси бўлиб ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ҳисоботнинг 100-сатрида ифодаланади. Унда корхона асосий фаолиятининг молиявий натижалари кўрсатилади, улар маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)дан (Y_f) (030-сатр) давр харажатлари суммасини (040-сатр) (D) айириш ҳамда асосий фаолиятдан бошқа даромадлар суммасини (090-сатр) (H) қўшиш йўли билан аниқланади.

$$F = Y_f - D + H ;$$

Асосий фаолият фойдаси ёки зарарини ифодаловчи кўрсаткич, ўз номи билан асосий фаолият билан боғлиқ. Буни алоҳида ҳисоблаш ҳам мантиқий жиҳатдан тўғри.

8.7. “Молиявий фаолиятдан даромадлар

Мазкур ҳисоботда ифодаланидан навбатдаги кўрсаткич “**Молиявий фаолиятдан даромадлар, жами**”дан ($M_{фд}$) иборатдир. Мазкур модда ҳисоботнинг 110-сатрида жойлашган. Бу ўз ичига 120, 130, 140, 150, 160-сатрларда ифодаланган суммаларни камраб олади. Буларга:

“Дивидендлар кўринишида даромадлар” (120-сатр);

“Фоизлар кўринишида даромадлар” (130-сатр);

“Молиявий ижарадан даромадлар” (140-сатр);

“Валюта курсларидаги фарқлардан даромадлар” (150-сатр);

“Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар” (160-сатр) да ифодаланган суммаларни ўз ичига олади. Буларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$M_{фд} = m_1 + m_2 + m_3 + \dots + m_n;$$

Бунда: $m_1 + m_2 + m_3 + \dots + m_n$ лар молиявий фаолият даромадларининг алоҳида турлари.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг “Дивидендлар кўринишида даромадлар” моддасида кўрсатиладиган сумма “Дивидендлар кўринишида даромадлар” 9520-ҳисобварағида юритилади ҳисобдан олинади. Бунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида бошқа корхоналар фаолиятида улушбай иштирок этишдан олинган даромадлар, корхона эгалигида бўлган акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича дивидендлар акс эттирилади.

Мазкур даромадлар туркумига “Фоизлар кўринишида даромадлар” ҳам киради. Буларнинг ҳисоби “Фоизлар кўринишида даромадлар” 9530-ҳисобварағида юритилади. Бунда узоқ муддатли ва жорий инвестициялар бўйича фоизлар кўринишида даромадлар кўрсатилади.

Айрим корхона ва ташкилотлар борки, уларнинг асосий фаолияти мол-мулкни молиявий ижарага бериш билан шуғулланмайди. Бундай операциялар асосий бўлмаган ташкилотларда “Молиявий ижарадан даромадлар” 9550-ҳисобварағида юритилади. Ушбу моддада мол-мулкни молиявий ижарага беришдан олган даромадларини акс эттирадilar.

Молиявий фаолият натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири “Валюта курсларидаги фарқлардан даромадлар” моддаси бўлиб ҳисобланади. Ушбу маблағларнинг ҳисоби “Валюта курсларидаги фарқлардан даромадлар” 9540-ҳисобварағида юритилади. Мазкур ҳисобварақ таркибида балансни тузиш санасида баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан, валюта операциялари бўйича мусбат курслардаги фарқлардан даромадлар акс эттирилади.

Булардан ташқари бир қанча даромадларни ўзида бирлаштирган “Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар” моддаси ҳам юқорида номи зикр этилган ҳисоботнинг 160-сатрида ифодаланади. Мазкур сумманинг ҳисоби “Роялти кўринишида даромадлар” номли 9510-ҳисобварақда, “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар” номли 9560-ҳисобварақда, “Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар” эса 9590-ҳисобварақларда юритилади. Буларда шунингдек, қимматли қоғозларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар, роялти кўринишида даромадлар ва молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар ҳам кўрсатилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда “Молиявий фаолият бўйича харажатлар, жами” ($M_{фх}$) кўрсаткичи ҳам ифодаланади. Ушбу модда ҳисоботнинг 170-сатрида ифодаланиб, ўз тарикбига 180, 190, 200, 210-сатрларни қамраб олади. Бунинг формуласини қуйидагича акс эттириш мумкин:

$$M_{фх} = M_{x1} + M_{x2} + M_{x3} + \dots + M_{xn};$$

Бунда: $M_{x1} + M_{x2} + M_{x3} + \dots + M_{xn}$ лар молиявий фаолият харажатларининг алоҳида турлари.

“Фоизлар кўринишида харажатлар” моддаси 180-сатрда ўз ифодасини топган. Ушбу сумманинг ҳисоби “Фоизлар кўринишида харажатлар” номли 9610-ҳисобварағида юритилади. Бунда банклар кредитлари ва қарзлар бўйича фоизларни тўлаш харажатлари кўрсатилади.

Юқоридаги харажатлар таркибига “Молиявий ижара бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар” моддалари ҳам киради. Бу мазкур ҳисоботнинг 190-сатрида кўрсатилади. Бунда молиявий ижара бўйича фоизларни тўлашга харажатлар акс эттирилиб, уларнинг ҳисоби 9610 - “Фоизлар кўринишидаги харажатлар” ҳисобварағида юритилади.

“Валюта курсларидаги фарқлардан зарарлар” моддаси 200-сатрда кўрсатилади. Мазкур сумма бўйича ҳисоб “Валюта курсларидаги фарқлардан зарарлар” номли 9620-ҳисобварағида юритилади. Бунда валюта операциялари бўйича ва баланс тузиш санасида баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашдан манфий курслардаги фарқлар ҳам акс эттирилади.

Юқоидаги ҳисоботда ифодаланадиган “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар”, унинг 210-сатрида ифодаланadi. Ушбу модда бўйича ҳисоб “Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш харажатлари” ва 9690-“Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар” 9630-ҳисобварақларида юритилади. Бунда қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар ҳамда молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлар акс эттирилади.

8.8. “Умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар)”

Навбатдаги кўрсаткич “Умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар)” ($У_{фф}$) бўлиб, ушбу модда ҳисоботнинг 220-сатрида ифодаланadi. Бунда корхонанинг умумхўжалик фаолиятига доир, асосий фаолиятдан фойда (зарар) суммасига (100-сатр) (F) молиявий фаолиятдан даромадлар суммасини (110-сатр) кўшиш ($M_{фд}$) ва молиявий фаолият бўйича харажатлар суммасини (170-сатр) ($M_{фх}$) айтириш йўли билан аниқланадиган молиявий натижалар суммаси кўрсатилади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$У_{фф} = F + M_{фд} - M_{фх} ;$$

Ҳозирги пайтда ҳар бир корхонада, бир ҳисобот даврида бир марта содир бўладиган фавқулотда фойда ёки зарар содир бўлиши мумкин. “Фавқулотда фойда ва зарарлар” моддаси ҳисоботнинг 230-сатрида кўрсатилади. Бунда фавқулотда воқеалар натижалари кўрсатилади. Мазкур сумма “Фавқулотда фойдалар” 9710-ҳисобварағида олиб борилади. Шунингдек, “Фавқулотда зарарлар” 9720-ҳисобварағида ифода этилади. Ҳисоботда буларнинг маълумотлари битта қаторда “Фавқулотда фойда ва зарарлар” 230-сатрда ($Ф_{фз}$) ифодаланadi. Фойда бўлса кўшилади, зарар бўлса соф фойдани аниқлашда ушбу сумма чегириб ташланади.

8.9. “Фойда солиғини тўлашга қадар фойда (зарар)”

Молиявий натижаларни ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири, “Фойда солиғини тўлашга қадар фойда (зарар)” ($Ф_{сс}$) кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Мазкур модда ҳисоботнинг 240-сатрида ифодаланadi. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун 220 сатрдаги суммага ($У_{фф}$) +/- белгисини ҳисобга олган ҳолда 230-сатрдаги суммани кўшиш ёки олиш йўли билан ҳисобланади. Бу қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Ф_{сс} = У_{фф} \pm Ф_{фз} ;$$

Мазкур суммадан фойда солиғи олиб ташланади. "Фойда солиғи" (Φ_c) ҳисоботнинг 250-сатрида ифодаланади. Мазкур кўрсаткич ҳисобот даври бошидан ҳисоблаб ёзилган "Фойда солиғи бўйича харажатлар" 9810 -ҳисобварағида ҳисобга олиб борилади. Шунингдек, мазкур суммадан бошқа солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳам айрилади. "Бошқа солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар" (C_{MT}) ҳисоботнинг 260-сатрида кўрсатилади. Бу кўрсаткич ҳам йил бошидан ҳисоблаб ёзилган, қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкилот фойдаси ҳисобидан тўланаётган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммаси акс эттирилади.

Амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ солишнинг махсус тартиби назарда тутилган корхоналар учун 260-сатр бўйича ҳисоблаб ёзилган ягона солиқ тўлови, ягона ер солиғи, тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ суммасини акс эттирадilar. Ушбу кўрсаткичлар бўйича тегишли суммалар аниқлангач "Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)" (C_ϕ) аниқланади. Ушбу модда ҳисоботнинг 270-сатрида кўрсатилади. Бу ҳисобот даврининг пировард молиявий натижаси бўлиб кўрсатилади. Буни аниқлаш учун 240-250-260-сатрлар айирмаси сифатида белгиланган ёки қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$C_\phi = \Phi_{cc} - \Phi_c - C_{MT} ;$$

Шундай қилиб, якуний натижага "Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)"ни аниқлашга эришдик. Мазкур кўрсаткичда бутун манфаатлар ўз ифодасини топади. Ушбу кўрсаткич қанча кўп бўлса, мулкдорга шунча яхши, унинг мулки, фойдаси кўпаяди, корхонаси барқарор фаолият кўрсатади. Меҳнат жамоаси учун ҳам яхши, чунки шунга яраша рағбатлантирилади, мукофотга сазовар бўлади, корхонанинг барқарор ишлаши, уларни иш билан таъминланишини ҳам барқарорлаштиради. Давлатга ҳам манфаатли, чунки қанча фойда кўп бўлса, ўшанча фойда солиғи ва бошқа мажбурий тўловлар ҳам ошиб боради. Давлат ва маҳаллий бюджетларнинг кўпайишига олиб келади. Жамият учун ҳам фойдали, чунки мазкур корхонада фаолият кўрсатаётган аҳолининг даромадлари оширилиши билан бирга мазкур корхона томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва хизматларда узлулиш бўлмайди. Бозор ҳамиша тўйинган бўлади.

8.10. "Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот"нинг таркиби ва мазмуни

"Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот"да (280-470-сатрлар) корхоналар томонидан солиқ қонунчилигига мувофиқ ҳисоблаб

ёзилган ва тўланадиган солиқлар ва тўловларнинг 20 та турлари бўйича бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига тўловлар кўрсатилади. Буларга қуйидагилар киради:

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;
Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
Қўшилган қиймат солиғи;
Акциз солиғи;
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
Юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ;
Юридик шахслардан олинадиган ер солиғи;
Ягона солиқ тўлови;
Ягона ер солиғи;
Қатъий белгиланган солиқ;
Бошқа солиқлар;
Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар;
Бюджетдан ташиқари;
Пенсия жамғармасига мажбурий тўловлар;
Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий тўловлар;
Ягона ижтимоий тўлов;
Импорт бўйича божхона божси;
Маҳаллий бюджетга йиғимлар;
Бюджетга тўловларнинг кечиктирилганлиги учун молиявий жазолар.

Кўриниб турибдики, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар анча кўп экан. Буларнинг бир жойга жамланиши тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Мазкур маълумотноманинг 480-сатрида корхоналар томонидан ҳисобот даври учун бюджетга солиқлар ва давлат мақсадли жамғармаларига тўловларнинг ҳисобланган ва тўланган жами суммаси кўрсатилади.

Агарда корхоналарда ҳисобот даври учун ҳисоб-китоблар бўйича қонун ҳужжатлари билан ўрнатилган тартибга мувофиқ қўшилган қиймат солиғи бўйича манфий фарқ мавжуд бўлса, "Ҳисобот даври учун ҳисоб-китоб бўйича тўланади" устуни бўйича 310-сатрда ушбу манфий фарқ суммаси "минус" белги билан

кўрсатилади. Бу ўз навбатида жами бюджетга тўловлар суммасида акс эттирилади.

9. КОРХОНАЛАРДА ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАР, УЛАРНИНГ МАЗМУНИ, КЎРСАТКИЧЛАРИ, АНИҚЛАНИШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

9.1. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин?

Дебиторлик (биздан қарз) ва кредиторлик (биз қарз) қарзларини ўрганиш ва таҳлил қилиш жараёнида, уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Уларнинг бир қанча турлари мавжуд. Шу туфайли мазкур ҳолатни битта ёки иккита кўрсаткич билан ифодалаб бўлмайди. Шу туфайли уларни ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. дебиторлик ва кредиторлик қарзлари умумий сўммаси;
2. дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг таркибий тузилиши;
3. сармояни иммобилизациялаш коэффициенти;
4. айланма маблағларни иммобилизациялаш коэффициенти;
5. жалб этилган маблағлар коэффициенти;
6. дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ўзаро нисбатининг коэффициенти;
7. муддати ўтган дебиторлик қарзи коэффициенти;
8. муддати ўтган кредиторлик қарзи коэффициенти.

9.2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари умумий сўммаси қаерда кўрсатилади ва нимани ифодалайди?

Ушбу маълумотлар «Бухгалтерия баланси» 1-шакл ва «Дебиторлик ва кредиторлик қарзи тўғрисидаги маълумотнома» 2-шакл ҳисоботларидан олинади.

Дебиторлик қарзи баланс активининг 2-бўлимида 220-290-сатрларида акс эттирилади. Кредиторлик қарзи баланс пассивининг 2-бўлимида 450-530-сатрларида акс эттирилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари сўммасига қараб, уларнинг маълум даврдаги кўпайиши ва камайиши аниқланади. Шунинг назарда тутиш керакки, ҳар қандай кўпайиш ҳам молиявий аҳволнинг

ёмонлашуви бўлавермайди. Бунинг учун дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ўсиш суръатини маҳсулотларни (хизматларни) сотиш ҳажмининг ўсиш суръати билан таққослаш зарур. Агар дебиторлик қарзининг ўсиш суръати маҳсулот сотиш ҳажмининг ўсиш суръатидан юқори бўлса, бу ҳол харидорлар ва буюртмачиларнинг тўловга қобилиятсизлигидан дарак беради, агар кредиторлик қарзининг ўсиш суръати маҳсулот сотиш ҳажмининг ўсиш суръатидан юқори бўлса, бу ҳол ушбу корхона тўловга қобилиятсизлигига, у маҳсулот етказиб берувчилар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қила олмаслигига сабаб бўлиши мумкин.

9.3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг тузилиши нимани ифодалайди ва қандай аниқланади?

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг тузилиши ҳар бирининг умумий маблағлаода қанча фоиз ташкил қилишини ифодалайди. Ушбу кўрсаткич асосида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари умумий сўммасида ҳар бир турнинг улуши аниқланади. Бу улуш корхонанинг ҳисоб-китоб-тўлов интизомига ва тарафлардан ҳар қайсисининг шартнома мажбуриятларини бажариш даражасига боғлиқ бўлади.

Дебиторлик қарзларининг умумий маблағлардаги улуши (Дку) дебитор қарзлар суммасини (Дек) барча маблағларга, яъни баланснинг умумий суммасига (Б) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$\text{Дку} = \text{Дек} : \text{Б}$$

Кредиторлик қарзларининг умумий маблағлардаги улушни (Кку) топиш учун кредитор қарзлар суммасини (Крк) барча маблағларга, яъни баланснинг умумий суммасига (Б) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$\text{Крку} = \text{Крк} : \text{Б}$$

9.4. Сармойни имобилизациялаш коэффициентини ($K_{с.им.}$) қандай аниқланади?

Имобилизацияланганлик деганда жалб қилинганлик тушунилади. Корхона умумий маблағлари сўммасида дебиторлик қарзининг улушини кўрсатади ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_{с.им.} = \frac{\text{Дек}}{\text{С}} ;$$

бунда: Дек - дебиторлик қарзи;

С - хўжалик маблағлари (сармоя)нинг умумий сўммаси, яъни баланснинг жами суммаси.

Ушбу коэффициент қанча ката бўлса, умумий сармоя сўммасидан шунча кўп маблағ дебиторлик қарзига жалб этилганлигини, яъни бизнинг маблағларимиз бошқа юридик ҳамда жисмоний шахслар қўлида бўлганлигини ифодалайди.

9.5. Айланма маблағларни иммобилизациялаш коэффициенти ($K_{\text{маб.айм.им.}}$) қандай аниқланади?

Айланма маблағларни иммобилизациялаш коэффициенти дебиторлик қарзининг айланма маблағлардаги улушини кўрсатади ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_{\text{маб.айм.им.}} = \frac{\text{Дек}}{\text{Айм.}}$$

бунда: Айм. - айланма маблағлар сўммаси.

Ушбу коэффициент қанча юқори бўлса, шунча кўп айланма маблағ айланишдан иштирок этмасдан, дебиторлик қарзларига жалб этилганлигидан далолат беради. Корхонанинг ушбу суммалари бошқа юридик ҳамда жисмоний шахслар ихтиёрида эканлигидан далолат беради. Шу туфайли уларни тезлик билан корхонага қайтариш чораларини кўриш лозим.

9.6. Ўз маблағини иммобилизациялаш коэффициенти ($K_{\text{ўзим}}$) қандай аниқланади?

Ўз маблағини иммобилизациялаш коэффициенти ўз маблағларида дебиторлик қарзларининг ҳиссасини кўрсатади. Ушбу кўрсаткичнинг миқдори қанча кўпайса, шунча салбий ҳолатга яқинлигини ифодалайди. Чунки ўз маблағларимизнинг бир қисми кимларнингдир фойдаланишида эканлигидан далолат беради. Буни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$K_{\text{ўзим}} = \frac{\text{Дек}}{\text{Ўз}} ;$$

бунда: Ўз – ўз маблағлари суммаси.

9.7. Жалб этилган маблағлар коэффиценти (К_{ж.м.}) қандай аниқланади?

Жалб этилган маблағлар коэффиценти (К_{ж.м.}) кредиторлик қарзларининг хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги улушини кўрсатади ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{К}_{\text{ж.м.}} = \frac{\text{Крк}}{\text{С}}$$

бунда: *Крк* - муайян санадаги кредиторлик қарзи сўммаси.

Коэффициент ошиб борган сари кредиторлик қарзининг корхона умумий хўжалик маблағлари сўммасидаги салмоғи ҳам ошиб боради ва бошқа жисмоний ҳамда юридик шахсларнинг бизнинг айланма маблағларга жалб этилганларининг кўпайганлигидан далолат беради.

Ушбу коэффициентдан барча мажбуриятларни таҳлил қилиш чоғида ҳам фойдаланилади. Агар маблағлар манбалари таҳлил қилинаётган бўлса, жалб этилган маблағлар коэффицентини қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш зарур:

$$\text{К}_{\text{ж.м.}} = \frac{\text{П2Б}}{\text{С}}$$

бунда: *П2Б* - баланс пассиви 2-бўлимнинг жами.

Мазкур кўрсаткич барча мажбуриятлар, яъни бошқа жисмоний ва юридик шахс маблағларининг бизнинг фаолиятимизга жалб этилганлигини кўрсатади. Бу коэффициент мажбуриятларнинг хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги улушини ифодалайди.

9.8. Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари нисбатининг коэффиценти (К_{кр.деб.н.}) қандай аниқланади?

Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари нисбатининг коэффиценти кредиторлик қарзининг дебиторлик қарзидаги ҳиссасини ифодалайди. Мазкур кўрсаткич корхона ва унинг ҳамкорлари ўртасида тўлов интизомининг аҳволидан дарак беради. Агар тўлов интизومي бузулса, шу иккала кўрсаткичнинг ҳам миқдори ошиб боради ва муддати ўтган қисмига ўтиб кетади. Шу туфайли айниқса ҳозирги пайтда жуда ишончли ҳамкорларни топишни тақозо қилади. Одатда мазкур кўрсаткични қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\text{К}_{\text{кр.деб.н.}} = \frac{\text{Крк}}{\text{Дек}}$$

Агар ушбу коэффициент 1,0 дан кўп бўлса, у кредиторлик қарзи дебиторлик қарзидан ошиб кетганлигини, яъни хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги жалб этилган маблағлар бошқа юридик ва жисмоний шахслар қўлидаги маблағлардан ортиқ эканлигини кўрсатади ва аксинча. Агар бу коэффициент 1,0 дан кам бўлса – бошқа юридик ва жисмоний шахсларга фойдаланиш учун берилган маблағлар жалб этилган маблағлардан ортиқ эканлигини кўрсатади. Бундай ҳолатни ишобий баҳолаш мумкин, чунки бизнинг имкониятларимиз кимларнингдир олдидага мажбуриятларимизни тўлиқ қоплашгидан далолат беради.

9.9. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари нисбатининг коэффициенти ($K_{\text{деб.кр.н.}}$) қандай аниқланади?

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари нисбатининг коэффициенти дебиторликқарзининг кредиторликқарзидаги ҳиссасини ифодалайди. Мазкур кўрсаткич корхона ва унинг ҳамкорлари ўртасида тўлов интизомининг аҳволидан дарак беради. Одатда мазкур кўрсаткични қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{\text{деб.кр.н.}} = \frac{\text{Дек}}{\text{Крк}}$$

Ушбу коэффициент 1,0 дан кўп бўлса, у дебиторликқарзи кредиторликқарзидан ошиб кетганлигини, яъни хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги жалб этилган маблағлар бошқа юридик ва жисмоний шахслар қўлидаги маблағлардан кам эканлигини кўрсатади ва аксинча. Агар бу коэффициент 1,0 дан кам бўлса – бошқа юридик ва жисмоний шахсларга фойдаланиш учун берилган маблағлар жалб этилган маблағлардан кам эканлигини кўрсатади. Бундай ҳолатни ижобий баҳолаб бўлмайди, чунки бизнинг имкониятларимиз кимларнингдир олдидага мажбуриятларимизни тўлиқ қоплаш имкони йўклигини кўрсатади.

9.10. Муддати ўтган дебиторлик қарзи коэффициенти ($K_{\text{муд.д.к.}}$) қандай аниқланади?

Муддати ўтган дебиторлик қарзи коэффициенти дебиторлик қарзининг умумий суммасида унинг муддати ўтган қисми қандай ҳиссага эга эканлигини кўрсатади ва қуйидаги формула билан аниқланади:

Муў.дек

$$K_{\text{муд.д.к.}} = \frac{\text{Муў.дек}}{\text{Дек}}$$

Дек

бунда: *Муў.дек.* - *муддати ўтган дебиторлик қарзлари суммаси.*

Ушбу коэффициентнинг ортиб бориши қарзларни ундиришдаги мавжуд камчиликларни, буюртмачилар, харидорлар томонидан ҳисоб-китоб-тўлов интизоми бузилаётганлиги каби салбий жараёнларни кўрсатади. Мазкур кўрсаткич миқдорининг ошиб бориши мазкур иқтисодиёт субъектида молиявий аҳволнинг ёмонлашаётганлигидан далолат беради.

9.11. Муддати ўтган кредиторлик қарзи коэффициентини ($K_{\text{муд.кр.к.}}$) қандай аниқланади?

Муддати ўтган кредиторлик қарзи коэффициентикредиторлик қарзида унинг муддати ўтган қисмининг ҳиссаси қанча эғалигини кўрсатади ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

Муў.крк

$$K_{\text{муд.кр.к.}} = \frac{\text{Муў.крк}}{\text{Крк}}$$

Крк

бунда: *Муў.крк* - *муддати ўтган кредиторлик қарзлари суммаси.*

Бу коэффициент миқдорининг ортиб бориши ҳисоб-китоб-тўлов интизомида камчиликлар мавжудлигини, корхонанинг молиявий аҳволи ёмонлашиб бораётганлигини, унинг ноликвидлилиги ва тўловга қобилиятсизлик эҳтимолининг ошиб бораётганлигини кўрсатади. Шу туфайли таҳлил жараёнида муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларига алоҳида эътибор бериш керак.

Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳар бир тури бўйича уларнинг келиб чиқиш сабабларини, бу маблағларни қайтариш имкониятини аниқлаш, уларни камайтириш юзасидан таҳлилчилар томонидан аниқ тавсиялар ишлаб чиқилиши зарур.

9.12. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш ва корхонанинг молиявий аҳволини яхшилашнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

Меҳмонхона хўжаликларида ҳам бошқа иқтисодиёт субъектлари сингари дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг аҳволини яхшилашнинг асосий йўналишлари, бизнинг фикримизча, қуйидагилардан иборат:

- зарур маҳсулотни етказиб бериш ва харид қилиш шартномаларини ўз вақтида ва тўғри тузиш;
- ҳисоб-китоб-тўлов ҳужжатларини ўз вақтида ва тўғри расмийлаштириш;
- маҳсулот етказиб бериш ва сотишни вақтида ҳисоб-китоб қилиб бориш;
- маҳсулот етказиб берувчилар ва харидор корхоналарининг молиявий аҳволини ўрганиш натижасида тегишли шартномаларни тузиш;
- Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмини ошириш ва сифатини яхшилаш;
- маҳсулот етказиб берувчилар (асосан турфирмалар) ва харидорлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш;
- корхона бухгалтерлари, иқтисодчилари ва молиявий хизматларни кўрсатувчи ходимларининг малакасини мунтазам равишда ошириб бориш;
- корхоналарнинг молиявий аҳволини ўз вақтида таҳлил қилиш ҳамда уларнинг натижаларини менежерларга тақдим этиш.

Ҳар бир корхона раҳбари дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолати фақат шу корхонанинг эмас, балки унга ҳамкор корхоналарнинг ва умуман бутун республика иқтисодиётининг молиявий аҳволига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири эканлигини доимо назарда тутиши керак.

9.13. Корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил қилиш йўллари

Корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил қилишда алоҳида дебиторлик ва алоҳида кредиторлик қарзларининг мутлақ ва нисбий фарқини аниқлаш лозим бўлади. Бунинг учун уларнинг таркибига аниқлик киритиш лозим бўлади.

Дебиторлик қарзлар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- харидорлар ва буюрт-мачилар билан ҳисоб-китоблар;
- бюджет билан ҳисоб-китоблар;
- ходимлар билан ҳисоб-китоблар;
- бошқа дебиторлар;
- улар таркибида муддати ўтган дебиторлар.

Мос равишда кредиторлик қарзларга қуйидагилар киради:

- маҳсулот етказиб берувчилар;
- бюджетга қарз ;

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

- меҳнат, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот бўйича қарзлар;
- бошқа кредиторлар:
- шу жумладан: муддати ўтган кредиторлар;
- бир йилдаги соф сотилган маҳсулот;
- тайёр маҳсулотнинг чиқиб кетиши.

Корхоналардадебиторлик ва кредиторлик қарзларни таҳлил қилиш ва уларнинг ҳолатига тўлиқ баҳо бериш учун улардан ташқари яна қуйидаги кўрсаткичлар ҳам зарур бўлади. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- баланснинг умумий суммаси;
- баланс актив қисми 1-бўлим суммаси, яъни асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа узоқ муддатли активлар;
- баланс актив қисми 2-бўлим суммаси, яъни айланма маблағлар ёки жорий активлар суммаси;
- баланс пассив қисми 1-бўлим суммаси, яъни ўз маблағлари суммаси;
- баланс пассив қисми 2-бўлим суммаси, яъни мажбуриятлар суммаси;
- ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизматларнинг умумий сотилган қиймати.

Корхоналардадебиторлик ва кредиторлик қарзларни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (1-жадвал).

1-жадвал.

Корхоналардадебиторлик ва кредиторлик қарзлари умумий ҳажми ва таркибий тузилишидаги ўзгаришларнинг ҳисоб-китоби¹
(млн. сўм)

Кўрсаткичлар	Йилбошида		Йилохирида		Фарқи (+, -)		Ўзгариш суръати, %
	сўмма, млн. сўм	улуши, %	сўмма, млн. сўм	улуши, %	сўмма, млн. сўм	улуши, %	
Дебиторлар							
Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисобкитоблар	1224	54,5	2123	58,5	+899	+4,1	173,4
Бюджет билан ҳисобкитоблар	51	2,3	42	1,2	-9	-1,1	80,8

¹Методологик йўналишни таъминлаш мақсадида рақамлар тахминан олинди.

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Ходимлар билан ҳисоб-китоблар	-	-	1	-	-	-	-
Бошқа дебиторлар	974	43,3	1465	40,3	+491	-3,0	150,9
Жами	2249	100	3631	100	+1382	-	161,4
Шу жумладан: муддатиўтган дебиторлар	1850	82,3	2382	65,6	+532	16,7	128,8
Кредиторлар							
Маҳсулот етказиб берувчилар	2244	37,8	2511	41,8	+267	+4,0	111,9
Бюджетга қарз	3342	56,4	2685	44,6	-657	-11,8	80,3
Меҳнат, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот бўйича қарзлар	202	3,4	220	3,7	+18	+0,3	108,9
Бошқа кредиторлар	141	2,4	598	9,9	+457	+7,5	424,1
Жами	5929	100	6014	100	+85	-	101,4
шу жумладан: муддатиўтган кредиторлар	2650	44,7	2534	42,1	-116	-2,6	95,6
Бир йилдаги соф сотилган маҳсулот	9951,0	-	16428	-	+6477	-	165,1
Тайёр маҳсулотнинг чиқиб кетиши	1611	-	4089	-	+2478	-	253,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, дебиторлик қарзи бир йилда 1382 млн. сўм кўпайиб, 3631 млн. сўмни ташкил этган кредиторлик қарзи эса 85 млн. сўм кўпайиб 6014 млн. сўмни ташкил этган. Кредиторлик қарзи дебиторлик қарзидан 2383 млн. сўм кўп. Бироқ, дебиторлик қарзининг ўсиш суръати 161,4 фоизга, кредиторлик қарзининг ўсиш суръати эса 101,4 фоизга тенг. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тузилишида ҳам ўзгаришлар юз берган.

Дебиторлик қарзида харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи 4,1 фоиз кўпайиб, бошқа дебиторлар ва бюджетга қарзлар камайган. Кредиторлик қарзи таркибида маҳсулот етказиб берувчилар ва бошқа кредиторларга қарз кўпайган. Бюджетга қарз анча камайган - 11,8 фоиз.

Йил давомида харидорлар ва буюртмачилар ҳисоб-китоблар бўйича дебиторлик қарзининг ўсиш суръати (173,4 фоиз) маҳсулот сотиш хажмининг ўсиш суръатига нисбатан юқори (165,4 фоиз) бўлган. Бу эса муддати ўтган дебиторлик қарзининг ўсиш сабабларидан бири бўлган.

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Ҳисобот йилида дебиторлик қарзи озгина камайгани ҳолда, муддати ўтган дебиторлик қарзи сўммаси ўсган. Чунончи, муддати ўтган дебиторлик қарзи бутун қарз сўммасининг 65,6 фоизини, муддати ўтган кредиторлик қарзи эса 42,1 фоизини ташкил этади. Бу ҳол корхонанинг молиявий аҳволига салбий таъсир кўрсатади: ликвидлик, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлик даражаси пасаяди, фойда сўммаси ва рентабеллик даражаси камаяди.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлашнинг йўллари қуйидаги жамланган жадвалда ифодаланади (2-жадвал).

2-жадвал

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлашнинг жамланган жадвали

Т/р	Кўрсаткичлар	Аниқланиш йўллари
1.	Сармойни имобилизациялаш коэффициенти? (Кис)	Дек / Б
2.	Айланма маблағларни имобилизациялаш коэффициенти қандай аниқланади? (Кимайм)	Дек / Айм
3.	Ўз маблағини имобилизациялаш коэффициенти қандай аниқланади? (Кўзим)	Дек / Ўз
4.	Жалб этилган маблағлар коэффициенти қандай аниқланади? (Кжэм)	Мажбуриятлар / Б
5.	Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари нисбатининг коэффициенти қандай аниқланади? (Ккрдт)	Крк / Дек
6.	Муддати ўтган дебиторлик қарзининг коэффициенти қандай аниқланади? (Кмўдк)	Мўдк / Дек
7.	Муддати ўтган кредиторлик қарзининг коэффициенти қандай аниқланади? (Кмукқ)	Мўкқ / Крк

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳолатини таҳлил қилиш учун амалий маълумотларни қўллаб ўрганишни тақозо қилади. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (3-жадвал).

3-жадвал

Корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг аҳволини баҳолаш

Кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Фарқи (+,-)
1. Барча маблағлар суммаси, млн. сўм	28112,5	30258,3	+2145,8

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

2. Айланма маблағлар қиймати, млн. сўм	14056,3	16504,5	+2448,2
3. Корхонанинг ўз маблағлари, млн. сўм	20445,5	21358,8	+913,3
4. Дебиторлик қарзи, млн.сўм	2249	3631	+1382
5. шу жумладан: муддатиўтганқарз	1850	2382	+532
6. Кредиторлик қарзи, млн.сўм	6185	6108	-77
7. шу жумладан: муддати ўтган қарз	2650	2534	-116
8. Сармояни иммобилизациялаш коэффициентлари	0,08	0,12	0,04
9. Айланма маблағларни иммобилизациялаш коэффициентлари	0,16	0,22	0,06
10. Ўз маблағини иммобилизациялаш коэффициентлари	0,11	0,17	0,06
11. Жалб этилган маблағлар коэффициентлари	0,22	0,20	-0,02
12. Кредиторлик ва дебиторлик қарзларининг нисбатининг коэффициентлари	2,75	1,68	-1,07
13. Дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларига нисбати	0,36	0,59	+23
14. Муддати ўтган дебиторлик қарзининг коэффициентлари	0,82	0,66	-0,16
15. Муддати ўтган кредиторлик қарзининг коэффициентлари	0,43	0,41	-0,02

Жадвалдан кўришиб турганидек, ҳисобот йилида ўз маблағлар айланишдан чиқариб олинган, яъни маблағлар иммобилизацияси ўсган. Сармоя, айланма маблағлар ва ўз сармоясининг иммобилизациялашиш коэффициентлари ўсган. Жалб этилган маблағлар коэффициентлари пасайган, яъни корхона хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги кредиторлик қарзи улушини камайтирган. Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари нисбатининг коэффициентлари ҳам шундан далолат беради. Йил бошида кредиторлик қарзи дебиторлик қарздан 2,64 баробар, йил охирида 1,66 баробар ортиқ бўлган, яъни 0,98 баробар пасайган. Бундан ташқари дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг умумий сўммаларида муддати ўтган дебиторлик (66 фоиз) ва кредиторлик (42 фоиз) қарзларинингулуши юқорилиги қайд этилади.

Буларнинг барчаси корхонанинг молиявий аҳволига салбий таъсир кўрсатади. Корхона раҳбарлари муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини тугатиш, шунингдек, маҳсулот етказиб берувчилар ва харидорлар билан ҳисоб-китоб-тўлови нтизомини яхшилаш учун ҳамма чораларни кўриши, бюджетга солиқларни ўз вақтида ва тўла ҳажмда тўлаши керак.

10. КОРХОНА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ УМУМЛАШГАН ТАРЗДА БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

10.1. Молиявий ҳолатни таҳлил қилишнинг вазифалари

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий категорияларнинг иқтисодий моҳияти ва мазмунини билиш, уларни бошқара олиш ҳар бир раҳбар ва мутахассислар учун ўта муҳимдир.

Ҳозирги шароитда амалдаги энг муҳим иқтисодий категориялардан бири молиядир. Молияга, одатда, пул айланиши жараёнида пул захираларининг шаклланиши ва улардан фойдаланишни ифодаловчи пул муносабатлари тизимидир, деб қаралади.

Ҳар қандай давлатда молиявий тизим амалда бўлиб, у ўзаро таркибий боғланган икки кичик тизимни: умумдавлат маблағлари ва хўжалик юритувчи субъектлари маблағлари, яъни корхоналар, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта компаниялари ва бошқаларнинг маблағларини қамраб олади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг маблағлари учта муҳим вазифани бажаради:

- * пул захираларини (даромадларини) шакллантириш;
- * бу захиралардан фойдаланиш;
- * уларни шакллантириш ва ишлатишни назорат қилиш.

Корхона молиявий ресурсларини тўғри ва моҳирона бошқариш учун биринчи навбатда, корхонанинг молиявий аҳволи ва ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги аниқланиши ва таҳлил қилиниши лозим бўлади.

Корхонанинг молиявий аҳволи деганда молиявий ресурсларнинг турлари бўйича мавжудлигини, рақобатбардошлик даражасини, давлат ва бошқа хўжалик субъектлари олдидаги мажбуриятларини бажариш қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичлар каби муҳим жиҳатлар мажмуаси тушунилади.

Корхона молиявий аҳволини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар аниқланади. Буларга иқтисодий ва молиявий салоҳият, иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлик мулкӣ ҳолат; ликвидлилик; молиявий барқарорлик; молиявий натижалар; иш ва бозор фаоллиги самарадорлик каби кўрсаткичлар киради.

Корхона молиявий аҳволини таҳлил қилишнинг асосий вазифаси қуйидаги категория ва кўрсаткичларни баҳолаш ҳисобланади:

- * бухгалтерия баланси ва мулкӣ ҳолат кўрсаткичлари тузилмаси;

- * иқтисодий ва молиявий салоҳият аҳволи, таъминланганлик ва фойдаланиш самарадорлиги;

- * асосий ва айланма маблағлар аҳволи, таъминланганлик ва фойдаланиш самарадорлиги;

- * иқтисодий ва молиявий барқарорлик ва мустаҳкамлик;

- * ликвидлилик ва тўлов қобилияти;

- * хўжалик фаолиятининг молиявий натижалари;

- * иш ва бозор фаоллиги;

- * банкротлик ҳолати.

Бозор шароитида ҳар бир раҳбар иқтисодиётнинг асосий жиҳатлари моҳияти ва мазмунини, уларни тавсифловчи кўрсаткичларни аниқлаш ҳамда бошқаришни яхши билиши даркор.

Асосий иқтисодий жиҳатларнинг бири маблағлар обороти жараёнида пул фондлари шаклланиши ва сарфланишини кўрсатувчи пул муносабатлари тизими бўлмиш молия ҳисобланади.

Корхонанинг молиявий ҳолати турлар бўйича молиявий ресурслар билан таъминланганлик даражаси, рақобатбардошлик даражаси, молиявий барқарорлик, давлат ва бошқа хўжалик субъектлари олдидаги мажбуриятларини бажаришга қодирлигини тавсифловчи кўрсаткичлар мажмуини ўз ичига олади.

Айнан ушбу кўрсаткичлар таҳлил объекти ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботни имзолашдан аввал раҳбар унинг туғри тузилганлигига амин бўлибгина қолмай, бу ҳужжатлардан корхона молиявий ҳолатини аниқлаш мақсадида фойдаланиши керак.

Корхонанинг молиявий ҳолати дастлаб молиявий ҳисобот билан ташқи танишиб чиқиш асосида сўнг бухгалтерия баланси моддаларини таҳлил қилиш асосида тўлиқ баҳоланиши мумкин.

10.2. Корхонанинг молиявий ҳолатини дастлабки баҳолаш

Дастлабки баҳолашдан келиб чиқиб корхона раҳбари:

- хўжалик мабларлари умумий сўммаси ва унинг йил давомида ўзгарганлиги;
- ўз ва қарз маблағлар манбалари сўммаси, уларнинг йил давомида ўзгарганлиги ва ўзаро нисбати;
- ўз маблағлари манбалари сўммасининг оборотдан ташқари (узоқ муддатли) активлар сўммасига нисбати;
- корхона мажбуриятлари (қарздорлиги) сўммасининг оборот активлари сўммасига нисбати;
- захиралар ва харажатларнинг йил давомида ўзгариши;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари мавжудлиги ҳамда уларнинг йил давомида ўзгаришини аниқлаши мумкин.

Хўжалик маблағлари умумий сўммаси бухгалтерия баланси маълумотлари асосида аниқланади. «Турон» ОТАЖ буйича мисолимизда (аввалги бобдаги 1.2-жадвалга қаранг) у 29537 минг сўмни ташкил этади ва йил давомида 2390 минг сўмга кўпайди (29537 минг сўм - 27147 минг сўм). Ўз (баланс пассиви 1-бўлими якуни) ва қарз (баланс пассиви 2-бўлими якуни) маблағлари хўжалик маблағлари манбалари бўлиши мумкин. Таҳлил қилинаётган йил охирига келиб корхонанинг ўз маблағлари 21703 минг сўмни ташкил этди ҳамда у йил давомида 18 минг сўмга (21703 минг сўм - 19882 минг сўм) ошди. Бухгалтерия балансидан кўриниб турибдики, маблағларни ташкил этиш манбаларининг асосий қисмини айнан ўз маблағлари ташкил этди. Бу мазкур корхонанинг молиявий барқарор эканлигини билдиради.

Ўз маблағлари таркибида 13211 минг сўми устав сармоясидир. Бунинг улуши энг юқори. Корхона раҳбари бухгалтерия балансини таҳлил қилганда, энг аввало, устав сармоясининг ўтган йилга нисбатан қанча ўзгарганлигига эътибор қаратиши лозим.

Ўз маблағлари сўммаси, одатда, узоқ муддатли активлар (баланс активи 1-бўлими якуни) ва мажбуриятлар (баланс пассиви 2-бўлим якуни) сўммасидан ортиқ бўлиши даркор. Ўз маблағларнинг узоқ, муддатли активлардан ортиқ бўлган сўммаси мажбуриятларнинг бир қисмини қоплашга йўналтирилган бўлади. «Турон» ОТАЖда йил охирида ўз маблағлари манбалари узоқ муддатли активлардан 8732 минг сўмга (21703 минг сўм - 12971 минг сўм) ҳамда қарз мажбуриятларидан 13869 минг сўмга (21703 минг сўм 7834 минг сўм) ортиқдир.

Агар ўз маблағлари манбалари узоқ муддатли активлардан кам бўлса, бу оборот мабларлари тўлиқ мажбуриятлар ҳисобига шаклланганлигидан далолат беради ҳамда корхонанинг тўловга қодир эмаслиги ва унинг молиявий ҳолатининг ёмонлигини кўрсатади.

Қарз маблағларида кредиторлик қарздорлигига эътибор қаратиш лозим. Мисолимизда кредиторлик қарздорлик ҳисобот даврида 2511 минг сўмни ташкил этган ҳамда 482 минг сўмга кўпайган (2511 минг сўм - 2244 минг сўм).

Қарз маблағлари («Турон» ОТАЖнинг таҳлил даври йил охиридаги мажбуриятлари) 7834 минг сўм (баланс пассиви 2-бўлими якуни) бўлган ва йил давомида 664 минг сўмга ошган (7834 минг сўм - 7170 минг сўм), бироқ улар сўммаси ўз маблағлари сўммасидан 13869 минг сўмга камлигича қолган (21703 минг сўм - 7834 минг сўм). Бу оддий ҳол бўлиб, манбаларда корхонанинг ўз маблағлари устунлик қилишидан далолат беради.

Агар қарз маблағлари ўз маблағлардан кўп бўлганида қисқа муддатли қарздорлик узоқ муддатли активларни харид қилишга сарфланганлиги ҳамда оборот активларини тўлиқ қоплашини акс эттирарди. Бундай вазият мақбул бўлмай, корхонанинг тўловга қобил эмаслиги ва молиявий барқарор бўлмаганлигини кўрсатади.

«Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлиги ҳақида маълумотнома» (2-шакл) асосида муддати ўтган кредиторлик қарзлар мавжудлиги аниқланади. Корхона раҳбари бунинг сабабларини аниқлаши зарур. Бундан ташқари, у бухгалтерия баланси активида:

- * асосий маблағлар дастлабки қиймати ва эскириши;
- * ишлаб чиқариш захиралари, тугатилмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот сўммаси;
- * оборот активлари сўммаси;
- * дебиторлик қарздорлиги ва айниқса унинг муддати узайтирилган қисми миқдоридаги ўзгаришларнинг рўй берганлиги каби ҳолатларга диққатини қаратиши керак.

Баланс активи 1-«Узоқ муддатли активлар» бўлимида асосий воситалар энг кўп сўммани ташкил этади. Балансда уларнинг дастлабки қиймати, эскириши ва қолдиқ қиймати кўрсатилади.

Балансни кўриб чиқаётганда эскириш сўммаси ва унинг қолдиқ қийматига эътибор қаратиш даркор. Эскириш сўммасининг дастлабки қийматга нисбати асосий воситалар эскириши даражасини, қолдиқ қийматнинг дастлабки қийматга нисбати эса - улар яроқлилигини акс эттиради. Эскириш даражасининг ошиб кетиши корхона асосий воситалари жисмонан ҳам эскирганлигини кўрсатади.

Корхона маҳсулот турлари ва сифати бўйича рақобатбардошли бўлиши учун ишлаб чиқариш жиҳозларини вақти-вақти билан янгилаб туриш, янги технологияларни жорий қилиш керак.

Мисолимизда, асосий воситалар дастлабки қиймат бўйича ҳисобот йилида 1143 минг сўмга кўпайган ва 15247 минг сўмни

ташқил этган. Бироқ, қолдиқ қиймати атиги 674 минг сўмга ошган. Бу асосий воситаларнинг эскириш даражаси кескин ошиб кетганлиги оқибатидир. Эскириш коэффиценти 0,36 ни ташқил этади, яъни асосий воситаларнинг 36 фоизи таъмирланиши ёки янгиланиши лозим.

Бухгалтерия балансини кўриб чиқар экан, раҳбар ишлаб чиқариш заҳиралари, тугатилмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот мавжудлигига эътибор бериши керак. Бу маблағлар гуруҳини «Захиралар ва харажатлар» ёки «Товар-моддий харажатлар» (ТМХ) деб номлаш қабул қилинган. Уларнинг кўпайиши бирор даражада оборот маблағлари иммобилизацияси, яъни маблағларни қийин амалга ошириладиган активларга жалб қилинишига олиб келади. Ишлаб чиқариш заҳираларининг кескин ошиб кетиши эҳтиёждан ортиқ хом ашё харид қилиниши ёки ишлаб чиқариш ҳажми камайганлиги оқибати бўлиши мумкин.

Тугатилмаган ишлаб чиқаришнинг кўпайиши тайёрланаётган маҳсулотнинг камлигига, тайёр маҳсулот кўпайиб кетиши эса уларни сотишда қийинчиликларга олиб келиш эҳтимоли бор.

«Турон» ОТАЖ бухгалтерия балансида ҳисобот даврида заҳиралар ва харажатлар сўммаси 1111 минг сўмга (12631 минг сўм - 11520 минг сўм) ошиб кетди ҳамда у 12631 минг сўмни ташқил этди. Оборот маблағлари ушбу гуруҳида йил давомида тайёр маҳсулот энг кўп - 2478 минг сўмга (4089 минг сўм - 1611 минг сўм) ошган. Бу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг катта қисми сифатсизлиги ва рақобатга бардош бера олмаслиги оқибатида яхши сотилмаётганлиги билан изоҳланади.

Бухгалтерия балансини кўриб чиқишда дебиторлик қарздорлиги ўзгаришига ҳам катта аҳамият бериш лозим. Чунки бу масала энг муҳим масалалардан биридир.

Дебиторлик қарздорлигининг катта сўммада шаклланиши корхона маблағларининг иммобилизацияси, оборотдан чиқиб кетишига олиб келади. 2-а шакл асосида аниқланадиган муддати узайтирилган дебиторлик қарздорлиги айниқса салбий оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

«Турон» ОТАЖда ҳисобот йили охиридаги дебиторлик қарздорлиги 3631 минг сўмни ташқил этди ҳамда йил давомида у 1382 минг сўмга (3631 минг сўм - 2249 минг сўм) кўпайди. Муддати узайтирилган қарздорлик эса - 2382 минг сўм бўлиб, у йил давомида 532 минг сўмга (2382 минг сўм - 1850 минг сўм) ошган. Корхона раҳбари бундай ҳолат сабабларини аниқлаши ва тегишли жойларда буни тушунтириб беришга тайёр бўлиши лозим.

Шу тариқа, раҳбар бухгалтерия балансини кўриб чиқаётганида корхонанинг қуйидагиларни тавсифловчи манбалари ва маблағлари мавжудлигини назарда тутиш даркор:

* хўжалик фаолиятини яхшилаш (умумий сармоя ўсиши; ўз маблағлари манбалари; оборот маблағлари сўммаси ва улуши ошганлиги; дебиторлик ва кредиторлик қарзлари камайганлиги);

* корхона молиявий ҳолати ёмонлашганлиги (хўжалик маблағлари умумий сўммасида мажбуриятлар улуши ўсганлиги; дебиторлик ва кредиторлик қарзлари, айниқса, муддати утган қисмининг кўпайганлиги; захиралар ва харажатларда маблағлар сўммаси ва улуши, асосий воситалар эскириши даражаси ошганлиги).

Корхонанинг молиявий ҳолати ҳақида янада тўлиқ маълумотлар олиш учун уларнинг тўлиқ таҳлилини утказиш мақсадга мувофиқ. Бу иш иқтисодчи ёки бош бухгалтерга топширилиши мумкин. Таҳлил материаллари раҳбарнинг бошқарув қарорларини қабул қилиши учун осон қилиб тузилиши лозим.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, корхонанинг молиявий ҳолатини баҳолаш мулкӣ ҳолати, ликвидлиги, молиявий барқарорлиги, молиявий натижаларини тавсифловчи кўрсаткичлар бўйича амалга оширилади. Корхонанинг иш фаоллиги молиявий ҳолатига катта таъсир кўрсатади. Молиявий ҳолат ўз навбатида корхонанинг бозор фаоллигига ҳам таъсир кўрсатади. Таҳлилнинг дастлабки баҳолаш ҳолатида шу масалаларга ҳам алоҳида эътиборни қаратиш лозим.

Корхона молиявий ҳолатини бухгалтерия баланси маълумотларига асосан дастлабки баҳолаш ҳисобот даври охиридаги баланс моддаларини йил бошидаги маълумотлар билан таққослаш ва фарқларни аниқлаш йўли билан амалга оширилади. Баланснинг муайян моддалари бўйича ўзгаришлар корхона хўжалик фаолияти натижасида содир бўлиши мумкин.

10.3. Корхона молиявий ҳолатини тўлиқ баҳолаш

Баланс умумий сўммаси корхонанинг муайян бўлим ва моддаларда тақсимланган барча маблағларни акс эттиради.

Баланс алоҳида моддалари ва бўлимлари сўммаларининг умумий якунга нисбати уларнинг баланс сўммасидаги улушини ташкил қилади. Моддаларнинг муайян санадаги улушлари баланснинг таркибий тузилмаси дейилади. У корхона хўжалик фаолияти тузилиши ҳамда амалга оширилган ишларга боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, савдони олсак, баланс активида товар захиралари, саноатда эса

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

асосий воситалар, ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлар муҳим ўрин тутиши мумкин.

Бозор муносабатлари шартларида олинадиган кредитлар учун фоизлар юқори бўлганлиги сабабли, баланс пассивидаги манбаларда ўз маблағлар устунлик қилиши керак. Балансни таҳлил қилишда унинг тузилмаси аниқланади, хўжалик фаолияти натижасида маблағлар таркиби ва улар манбаларида рўй берган ўзгаришлар ўрганилади, маблағлар қанчалик туғри жойлаштирилганлиги изоҳланади ва корхона молиявий ҳолати олдиндан баҳоланади.

Хусусан, баланс тузилмаси таҳлил қилинаётганда оборотдан ташқари (узоқ муддатли) ва обёрот активлари, ўз ва жалб қилинган маблағлар манбалари ўртасидаги нисбат аниқланади, дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг ўзгарганлиги, узоқ муддатли ва қисқа муддатли кредит ва қарзлардан фойдаланиш самарадорлиги кўриб чиқилади, бу ўзгаришларга баҳо берилади (6-жадвал).

6-жадвал

«Турон» ОТАЖнинг ҳисобот йилидаги қисқартирилган бухгалтерия баланси

(сўммаси, минг сўм; улуши, %)

Актив	Йил бошида		Йил охирида	
	сўмма- си	улу- ши	сўмма- си	улуши
1. Узоқ муддатли активлар				
Асосий воситалар бирламчи қиймати бўйича	14104	51,95	15247	51,62
эскириш	5039	18,56	5508	18,65
қолдиқ қиймати бўйича	9065	33,39	9739	32,97
Капитал қўйилмалар	3923	14,45	3175	10,75
Узоқ муддатли инвестиция	39	0,14	57	0,19
Жами бўлим бўйича	13027	47,99	12971	43,91
2. Оборот активлари				
Ишлаб чиқариш захиралари	8925	32,88	7588	25,69
Тугалланмаган ишлаб чиқариш	909	3,35	966	3,27
Тайёр маҳсулот	1611	5,93	4089	13,84
Қайта сотиш учун товарлар	75	0,28	8	0,03
Пул маблағлари	42	0,15	151	0,51
Валюта маблағлари	309	1,14	140	0,47
Кассадаги пул маблағлари	-	-	13	0,04
Дебитор	1224	4,51	2123	7,19

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар	51	0,19	42	0,14
бюджет билан ҳисоб-китоблар	-	-	1	0,003
ходимлар билан ҳисоб-китоблар	947	3,49	1465	4,96
бошқа дебиторлар	-	-	-	-
Жами бўлим бўйича	14120	52,01	16566	56,09
Жами активлар бўйича	27147	100,0	29537	100,0

Пассив	Йил бошида		Йил охирида	
	сўмма-си	улуши	сўммаси	улуши
1. Ўз маблағлари манбалари				
Устав сармояси	13211	48,66	13211	44,73
Қўшилган сармоя	-	-	129	0,44
Резерв сармояси	5015	18,47	4356	14,75
Тақсимланмаган фойда мақсадли тушумлар ва фондлар	1362	5,02	3459	11,71
Келажак давр чиқимлари	294	1,08	74	0,25
	-	-	474	1,60
Жами бўлим бўйича	19882	73,24	21703	73,48
2. Мажбуриятлар				
Узоқ муддатли қарзлар	95	0,35	-	-
Қисқа муддатли қарзлар	-	-	97	0,33
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар	1241	4,57	1723	4,31
Кредиторлар	2244	8,27	2511	8,50
Етказиб берувчилар				
бюджет бўйича қарздорлик	3342	12,31	2685	9,09
иш ҳақи бўйича қарздорлик	124	0,46	160	0,54
ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарздорлик	78	0,29	60	0,20
бошқа кредиторлар	141	0,52	598	2,02
	-	-	-	-
Жами бўлим бўйича	7265	26,74	7834	26,52
Жами пассив бўйича	27147	100,0	29537	100,0

«Турон» ОТАЖ мисолида бухгалтерия баланси тузилмасидан келиб чиқиб, юқорида таъкидланганидек хўжалик маблағлари йил

мобайнида 2390 минг сўмга ошди ҳамда 29537 минг сумни ташкил этди. Ҳисобот даврида маблағлар манбалари (баланс пассиви) ва уларни жойлаштиришда (баланс активи) ўзгаришлар рўй берди.

Маблағлар манбаларида ўз маблағлари устунлик қилмоқда. Улар хўжалик маблағлари умумий сўммасининг 73,5 фоизини ташкил этади ва йил мобайнида 0,3 фоизга ошганлигини кўрсатади.

Мажбуриятлар, яъни қарз ва кредитлар кўринишида олинган маблағлар улуши 26,5 фоиз бўлиб, йил мобайнида 0,3 фоизга камайди.

Ўз маблағлари манбалари устунлик қилган тузилма *iašáöë* бўлиб, у корхонанинг молиявий барқарорлигини кўрсатади.

Бундан кейин жалб қилинган маблағлар тузилмаси ва айниқса кредиторлик қарздорлигига эътибор қаратиш лозим. Ҳисобот даври охирида бутун қарздорлик қисқа муддатли ҳисобланади. Унинг асосий қисмини бюджетга қарздорлик ташкил этади - барча хўжалик маблағлари 9,1 фоиз, маҳсулот етказиб берувчиларга қарздорлик - 8,5 фоиз, буюртмачилар ва харидорлардан олинган бўнақлар - 5,8 фоиз бўлди. Шу тариқа, товарлар, хом ашё ва материаллар учун қарздорлик 14,3 фоиз (5,8 + 8,5) бўлиб, у йил мобайнида 1,4 фоизга ошди (14,3 - 12,9).

«Турон» ОТАЖ бўйича маблағлар манбалари (баланс активи) йил бошида узоқ муддатли активларда - 43,9 фоиз, оборот активларида - 56,1 фоиз тарзида жойлаштирилган. Ҳисобот даври учун оборот активларида бўлган маблағлар улуши 4,1 фоизга (56,1 - 52,0) ошган.

Баланс тузилмасини таҳлил қилишда оборот активлари тузилмаси махсус кўриб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Уларда дебиторлик қарздорлиги хўжалик маблағларида энг юқори улушга эга бўлади. У 12,3 фоиз бўлиб, йил мобайнида 4,0 фоизга (12,3 - 8,3) кўпайди. Пул маблағлари солиштирма оғирлиги пасайгани ҳолда товар-моддий захиралари улуши ҳам 0,3 фоизга ошди. Баланс активида оборот маблағлари улуши ошган бўлса-да, бу қийин сотиладиган активлар ҳисобига амалга ошди. Бу эса корхона ликвидлилигига (тўловга қобиллигига) салбий таъсир кўрсатади.

Ўз ва қарз маблағларининг кўпайиши асосан тайёр маҳсулот қолдиқлари (2478 минг сўм) ва дебиторлик қарздорлигини (1382 минг сўм) қоплашга сарфланди.

Корхона молиявий ҳолатини баҳолашда маблағлар сўммаси ва улар турлари бўйича манбалари мулкый ҳолати таҳлил қилиниши шарт. Уларга қуйидагилар киради:

* **Сармоянинг умумий ҳажми (Сар.)** - корхона ихтиёридаги хўжалик маблағлари сўммаси. Убухгалтерия баланси - нетто якунига тенгдир:

$$\text{Сар.} = 1\text{-ш., } 310 \text{ ёки } 550\text{-сатр}$$

* **Ўз маблағлари (сармояси) (УС)** - корхонанинг муайян санадаги ўз маблағлари, улар баланс пассиви 1-бўлими якуни бўйича аниқланади:

$$\text{УС} = 1\text{П.}$$

* **Оборотдаги ўз маблағлар (ОУМ)** - оборотда бўлган ўз маблағлари ҳажми. Улар ўз сармоясига (УС) узоқ муддатли мажбуриятларни (УМ) қўшиш ҳамда асосий воситалар ва оборотдан ташқари активлар (актив 1-бўлими) сўммасини (IA) айириш орқали аниқланади:

$$\text{ОУМ} = \text{УС} + \text{УМ} - \text{IA.}$$

Бу кўрсаткични мобил (жорий) активлар (ЖА) ва жорий мажбуриятлар (ЖМ) орасидаги фарқ сифатида ҳам аниқлаш мумкин:

$$\text{ОУМ} = \text{ЖА} - \text{ЖМ} = 2\text{А} - (2\text{П} - \text{УМ}).$$

* **Ҳаракатдаги маблағлар (сармоя) (ҲС)** - оборотда мунтазам қатнашадиган ўз оборот маблағлари ҳажми. Ўз оборот маблағлари, шунингдек муддати ўзайтирилган дебиторлик қарздорликда ҳам бўлади, у оборотда узоқ вақт иштирок этмай, у иммобиллашган (яъни бошқа нарсага жалб этилган) бўлади. Шунинг учун ҲСни аниқлаш учун ОЎМдан 2а-«Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида ахборот» шаклида акс этган муддати ўтган дебиторлик қарздорлигини (МУДК) чегириб ташлаш керак:

$$\text{ҲС} = \text{ОЎМ} - \text{МУДК}$$

* **Жалб қилинган маблағлар (сармоя) (ЖС)** - узоқ муддатли (УМ) ва жорий мажбуриятлар (ЖМ) йиғиндисидир, у корхонанинг ҳозирги пайтдаги қарзлари миқдорини кўрсатади ва у баланс пассиви 2-бўлими якунига тенгдир (2П):

$$\text{ЖС} = \text{УМ} + \text{ЖМ} = 2\text{П.}$$

* **Жорий активлар (ЖА)** («Мобил активлар», «Оборот маблағлари» деб ҳам аталади) - захира, харажат, пул маблағлари ҳамда дебиторлик қарздорлигида бўлган маблағларни акс эттиради, яъни у баланс активи 2-бўлими якунига тенгдир:

$$\text{ЖА} = 2\text{А.}$$

Уларни асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активлардан фарқли равишда қарздорлар билан ҳисоб-китоб қилиш учун тез қайтариб олиш мумкин бўлганлиги сабабли мобил актив дейилади.

* **Жорий ёки қисқа муддатли мажбуриятлар (ЖМ)** - йил мобайнида тўланиши зарур бўлган қарздорлик. Унга қисқа муддатли қарзлар, кредитлар, олинган бунақлар киритилади. Бу сўмmani аниқлаш учун баланс пассиви 2-бўлими якунидан (2П) узок муддатли мажбуриятларни (УМ) чегириб ташлаш керак. Унинг формуласи:

$$\text{ЖМ} = 2\text{П} - \text{УМ}.$$

* **Узок муддатли активлар (УМА)** (уларни «Иммобиллашган активлар» деб номлаш қабул қилинган) - асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активлар йиғиндисибўлиб, улар оборот маблағлари (мобил активлар)дан фарқли равишда секинроқ айланади ва баланс активи 1-бўлими якуни бўйича аниқланади. Унинг формуласи қуйидагичадир:

$$\text{УМА} = 1\text{А}.$$

* **Узок муддатли мажбуриятлар (УМ)** - бу узок вақт фойдаланишга мўлжаллаб олинган кредит ва қарзлар. Улар баланс пассиви 2-бўлимида кўрсатилади (400 ва 410-сатрлар):

$$\text{УМ} = 1\text{-ш.}, 400\text{-сатр} + 410\text{-сатр}.$$

• **Ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлари (ИЗХ)** - ишлаб чиқариш захиралари ва харажатларида бўлган оборот маблағлари. Тез ликвидли активлардан фарқли равишда улар кўпроқ муомалада бўлади ва жорий мажбуриятларни қоплаш учун дарҳол қайтариб олинмайди:

$$\text{ИЗХ} = \text{Ишл.зах.} + \text{Тугат. Ишл.} + \text{Тай.мах.} + \text{Товар} + \text{Бўлажак давр хар.}$$

• **Тез ликвидли активлар (ТЛА)** - яқин вақт ичида қисқа муддатли мажбуриятларни қоплашга йўналтирилган маблағлардир. Уларга пул маблағлари ва дебиторлик қарздорлиги ва муддати утган қарздорлик айирмаси киритилади:

$$\text{ТЛА} = \text{Пул маб.} + (\text{ДҚ} - \text{МУҚ}).$$

Корхона мулкӣ ҳолати кўрсаткичлари асосида унинг сифат ўзгаришлари, хўжалик маблағлари тузилмаси ҳамда улар манбалари ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Баланс активи асосида ОТАЖ мулкӣ ҳолатини таҳлил қилишда мазкур изоҳловчи кўрсаткичлар ҳисоб-китоб қилинган. Уларнинг йил мобайнидаги ва қатор йиллар ичидаги ўзгаришлари аниқланган (7-жадвал).

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

7-жадвал

«Турон» ОТАЖ мол-мулки ҳолатини ҳисобот даврида баҳолаш (минг сўм)

Кўрсаткичлар	Йил бошида		Йил охирида		Фарқи	
	сўмма	сол.оғ.	сўмма	сол.оғ.	сўмма	сол.оғ.
Ўз сармояс (Ўс)	19882	73,2	21703	73,5	+1821	+0,3
Жалб қилинган сармоя (Жс)	7365	26,8	7834	26,5	+569	-0,3
Жорий (мобил) активлар (Жа)	14120	52,0	16566	56,1	+2446	+4,1
Жорий мажбуриятлар (Жм)	7170	26,4	7834	26,5	+664	0,1
Узоқ муддатли мажбуриятлар (Ум)	95	0,3	-	-	-95	-0,3
Узоқ муддатли активлар (Ума)	13027	48,0	12971	43,9	-56	-4,1
Асосий воситалар (Ав)	9065	33,4	9739	33,0	+674	-0,4
Оборотдаги ўз маблағлари (Оўм)	6950	25,6	8732	29,6	+1782	+4,0
Ҳаракатдаги сармоя (Хс)	5100	18,8	6452	21,8	+1352	+3,0
Тез ликвидли активлар (Тла)	750	2,8	1553	5,3	+803	+2,5
Ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлари (Изх)	11520	42,4	12631	42,8	+1111	+0,4
Мул маблағлари (Пул.маб.)	351	1,3	304	1,0	-47	-0,3
Дебиторлик қарздорлиги (Дқ)	2249	8,3	3631	12,3	+1382	+4,0
Шу жумладан муддати утган (Мудқ)	1850	6,8	2382	8,1	+532	+1,3
Кредиторлик қарздорлиги (Кқ)	5929	21,8	6014	20,4	+85	-1,4
Шу жумладан муддати утган (Мукқ)	2650	9,8	2534	8,6	-116	1,2
Хўжалик маблағлари						

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

умумий сўммаси (Сар)	27147	100	29537	100	+2390	-
-------------------------	-------	-----	-------	-----	-------	---

Жадвал маълумотлари хўжалик маблағларининг асосий сўммасини ўз маблағлари (73,5 фоиз), шунингдек, жорий активлар (оборот маблағлари) - 56,1 фоиз ташкил этади. Ҳисобот йили охиридаги ўз оборот маблағлари 8732 минг сўм ёки барча хўжалик маблағларининг 29,6 фоизини ташкил этди. Бироқ ҳаракатдаги сармоя, яъни ҳақиқатдан ҳам оборотда қатнашадиган ўз оборот маблағлари муддати утган дебиторлик қарздорлик мавжудлиги сабабли 6452 минг сўмга тенг ёки 21,8 фоиз. Ишлаб чиқариш захиралари ва харажатларида бўлган маблағлари катта улушига эга (42,8 фоиз), тез ликвидли активлар эса хўжалик активларининг атиги 5,3 фоизига тенгдир.

ОТАЖ мулкӣ ҳолатини қониқарли деб топиш мумкин. Хўжалик маблағларида ўз маблағлар манбалари (73,5 фоиз) устунлик қилади. Жорий активлар жорий мажбуриятларни қарийб икки баробар қоплайди. Бу маблағларни яхши айлантириш имконини беради. Жорий активларда ўз оборот маблағлари энг катта улушга эга. Бироқ, уларнинг катта қисми қийин сотиладиган активларга жалб қилинган (ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлари -12631 минг сўм ёки барча хўжалик маблағларининг 42,8 фоизи ва дебиторлик қарздорлиги - 3631 минг сўм ёки 12,3 фоизи).

Буларнинг барчаси ҳамда муддати узайтирилган дебиторлик қарздорлиги бўйича катта сўмманинг мавжудлиги хўжалик маблағлари тузилмасининг ёмонлашганлигидан ва уларнинг ОТАЖ молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатганлигидан далолат беради.

Таҳлил қилинган томонлардан ташқари хўжалик маблағлари тузилмаси кўп жиҳатдан корхонанинг фаолият соҳаси, ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бироқ мулкӣ ҳолатни кўриб чиқиш корхона молиявий ҳолати асосий кўрсаткичларини таҳлил қилиш ва баҳолаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

11-боб. КОРХОНА ЛИКВИДЛИГИ: МАЗМУНИ, УЛАРНИ БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

11.1. Ликвидлик тушунчаси ва уларнинг таърифи

Ҳар қандай соҳа корхоналари молиявий-хўжалик фаолиятини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири, унинг ликвидлиги билан боғлиқ кўрсаткичлардир.

Ликвидлик деганда, корхонанинг барча мажбуриятларини тўловга қодирлиги тушунилади. Демак, корхонанинг оборот активлари, унинг мажбуриятларини қоплайдиган даражада бўлиши керак.

Активлар ликвидлиги деганда, корхона активларининг пулга айланиш жараёни тушунилади. Бунининг даражаси вақт билан ўлчанади. Активлар қанча тез пулга айланса шунча у ликвидли ҳисобланади ва аксинча.

Корхонанинг ликвидлиги деганда, унинг барча мажбуриятларини ўз вақтида қоплай олиш қобилияти (имконияти) тушунилади. Корхона ўз мажбуриятларини қанча тез ва ўз вақтида қоплай олса, бундай корхоналар кенг имкониятли корхоналар бўлиб ҳисобланади.

Бу бир қанча омилларга боғлиқ:

- активлар таркибига, яъни асосий воситаларга нисбатан айланма маблағларининг кўплигига;
- айланма маблағлар таркибида тез ликвид бўладиган маблағлар улушининг кўплигига;
- айланма маблағларнинг айланиш тезлиги;
- айланма маблағларнинг пулга айланиш муддатига;
- корхона мажбуриятларининг ҳажми ва муддатига.

Корхона баланси ликвидлиги деганда, узоқ муддатли активлар манбаларининг оборот активларини қоплаш даражаси тушунилади. Бунда ўз маблағларининг жойланиш таркибига аҳамият берилади, яъни унинг қанча қисми ўзоқ муддатли активларни ва қанча қисми жорий активларни қоплашга кетганлиги билан ўлчанади.

Корхонанинг тўловга қобилиятлилик даражаси деганда, барча мажбуриятларини (кредит берган ташкилотлар, савдо билан боғлиқ қарзлар, бюджет, ходимлар олдидаги қарзлар кабиларни) ўз вақтида тўлиқ тўлай ва қоплай олиш қобилияти тушунилади.

Корхонанинг ликвидлиги ва тўлов қобилиятини таҳлил қилиш куйидаги имкониятларни яратади:

- корхонанинг жорий мажбуриятларини ўз вақтида жорий активлар билан қоплай олиш;
- корхонанинг муддатли мажбуриятларини қоплаш учун шу муддат ичида тўлай оладиган ликвид маблағларнинг мавжудлигини баҳолаш;
- нақд пул маблағларининг етарлилик даражасини аниқлаш;
- корхоналарнинг тўловга қодирлик даражасига баҳо бериш кабилар.

Хулоса қилиб айтганда, ликвидлилик корхонанинг ўз жорий (айланма) активлари ҳисобидан қисқа муддатли (жорий) мажбуриятларини бажариш қобилиятини кўрсатади.

Корхонанинг мол-мулкини нақд пулга айлантириш ҳамда узок муддатли ва қисқа муддатли мажбуриятларини қоплашга сарфлаш мумкин бўлганида баланс активи (пулланадиган) бўлади. Бунда актив моддаларининг хусусияти шундан иборатки, улар йўқ бўлиб кетмайди, балки бир шаклдан иккинчисига ўтади. Масалан, товар-моддий бойликларнинг маълум қисми сотилади, дейлик. Бу ҳолда корхонадаги товар моддий бойликлар камаяди. Бироқ ҳисоб-китоб варағидаги, кассадаги ёки валюта ҳисоб сметидаги пул маблағлари шунча сўммага кўпаяди. Баланс якуни ўзгармайди. Чунки товар-моддий бойликлари ҳам, пул ҳам корхонанинг маблағлари бўлиб, унинг баланс активида туради.

Баланс пассиви моддалари «сўндириладиган» бўлади, чунки улар қарз тўланиши оқибатида «йўқ бўлиб кетиш» қобилиятига эга. «Ликвидлилик» пассивда акс эттириладиган мажбуриятларнинг актив маблағлари ҳисобидан қопланишидир. Масалан, солиқлар бўйича бюджетга қарз узилган. Бу ҳолда бюджетга қарз тўланган ва ҳисоб-китоб сметидаги пул маблағлари камайган бўлади. Баланс пассивида ҳам, активида ҳам маблағлар солиққа тўланган сўмма миқдорида камаяди. Яна бир мисол: харидорларга олдинроқ тўланган бўнак эвазига тайёр маҳсулот берилди. Харидорларнинг бўнақлари ҳисобидан қарздорлик «тугатилади» ва тайёр маҳсулот сўммаси ҳам камаяди.

Корхона банкрот бўлганида, шунингдек, корхонанинг маблағлари кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилиш учун етарлилигини, яъни у қарзини мавжуд маблағлари ҳисобидан йўқотишга (тўлашга) қодирлигини, унда қисқа муддатли мажбуриятларни бажариш учун назарий жиҳатдан етарли миқдорда айланма маблағлар мавжудлигини аниқлаш зарур бўлган вазиятларда баланснинг ликвидлиги масалалари айниқса жиддий бўлиб қолади.

Корхона раҳбари бухгалтерия баланси билан танишиб чиқиб, пассивнинг 2-бўлими сўммалари активнинг 2-бўлими сўммалари билан таққослаш орқали ликвидлик даражасини аниқлаши мумкин. Агар айланма активлар сўммаси мажбуриятлар сўммасидан ортиқ бўлса, корхона, асосан, ўз кредиторлари билан ҳисоб-китоб қилиш имконига эга бўлади.

Лекин корхона бухгалтерия баланси ҳақиқатдан ҳам ликвидлиги, яъни тўловга қобилиятли деб ҳисобланиши учун жорий активлар мажбуриятлардан анча (икки баравардан ортиқроқ) кўп бўлиши керак.

11.2. Активларнинг ликвидлик нуқтаи назаридан турлари

Жорий мажбуриятларни бажариш учун ликвидлиги айланиш тезлигига, яъни нақд пулга айланиш тезлигига боғлиқ бўлган турли активлардан фойдаланиш мумкин. Корхона активлари ликвидлик даражасига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Ликвидлиги энг кучли активлар. Улар жумласига барча пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий маблағлар, яъни қимматли қоғозлар киради. (1-шакл. Бухгалтерия баланси. Активнинг 2-бўлими, 170-200-сатрлар).

Тез сотиладиган активлар. Улар муддати ўтказиб юборилган қисмдан ташқари дебиторлик қарзларини ва бошқа активларни ўз ичига олади (1-шакл. Активнинг 2-бўлими, 220-дн 290-гача бўлган сатрлар минус 2а-шакл 7-графасининг якуни).

Секин сотиладиган активлар. Бунга баланс активи 2-бўлимининг «Захиралар ва чиқимлар», «Бўлажак давр харажатлари», шунингдек, баланс активи 1-бўлимидан «Узоқ муддатли инвестициялар» деган моддалар киради (1-шакл. Активнинг 2-бўлими, 120 дан 160 гача бўлган сатрлар, активнинг 1-бўлими, 40 дан 100 гача бўлган сатрлар).

Қийин сотиладиган активлар. Булар асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган сармоя маблағлар, ускуна ва қурилмалар, муддати ўтказиб юборилган дебиторлик қарзларидир (1-шакл, активнинг 1-бўлими, 12, 22, 30-сатрлар плюс 2а-шакл 7-графасининг якуни).

Молияни бошқариш санъати ҳисоб счетларда минимал миқдорда маблағ сақлаб, уларнинг қолганини тез сотиладиган активларда сақлашдан иборатдир.

Ҳисоб-китоб сметидаги сўмма қанча катта бўлса, тўловлар ва мажбуриятлар юзасидан мавжуд маблағлар билан ҳисоб-китоб қилиш

имконияти шунча кўп бўлади. Бирок, пул маблағлари захирада ва харажатда, яъни айланишда бўлса, уларни нақд пулга айлантириш анча мураккаб бўлади.

Кредиторлар кредит беришдан олдин қай даражада хатарга йўл қўяётганларини аниқлайдилар. Бунинг учун корхонанинг кредитни қайтариш қобилиятини таҳлил қиладилар, яъни тегишли кўрсаткичлар ёрдамида унинг ликвидлигини ва тўлов қобилиятини билиб оладилар.

11.3. Корхоналар ликвидлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари

Балансинг муайян моддалари ўртасидаги нисбатни акс эттирадиган корхона ликвидлигини ифода этадиган коэффициентлар ва молиявий ҳисоботнинг бошқа турларидан иборат бутун бошли кўрсаткичлар тизими мавжуд. Улар жумласига қуйидагилар киради:

Қоплаш коэффициенти (Қк). Бу коэффициент корхонанинг ликвидлигига баҳо беради, жорий мажбуриятлар айланма маблағлар билан қай даражада таъминланишини (бошқача айтганда, айланма активларга солинган молиявий ресурсларнинг қанча сўми жорий мажбуриятларнинг бир сўмига тўғри келишини) кўрсатади ва жорий активлар сўммасини (ЖА) (баланс активи 2-бўлимнинг якуни) жорий мажбуриятларга (ЖМ) қуйидаги формула бўйича тақсимлаш йўли билан ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{Қк} = \frac{\text{ЖА}}{\text{ЖМ}}$$

ЖА **Ш.1. Сатр 300**
ЖМ **Ш.1. Сатр 540-(400+410)**

Одатда, бу кўрсаткичнинг ўсиши ижобий баҳоланади. Амалий тажриба нуқтаи назаридан, бу кўрсаткич 2,0 ва ундан кўпроқни ташкил этса меъёрида деб ҳисобланади. Лекин унинг кўп ўсиши ҳам маъқул эмасдир. Чунки бу ҳол ишлаб чиқариш захираларига солинган маблағлар айланиши секинлашганлигидан ва дебиторлик қарзлари асоссиз ўсиб кетганлигидан дарак беради.

Тез ликвидлик коэффициенти (Тл.коэф.) пул маблағлари (ПМ), ҳисоб-китоблар ва бошқа активларнинг жорий мажбуриятларидаги улушини кўрсатади ва у қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{Тл.коэф.} = \frac{\text{ПМ} + \text{ДҚ} + \text{МЎДҚ}}{\text{ЖМ}}$$

Ш.1. Сатр (170+...+200)+(220+...-290)-Ш.2. 7 графа (якуни)

Ш.1. Сатр 540 - (400+410)

Бунда: ДҚ - дебиторлик қарзлари;

МЎДҚ - муддати ўтган дебиторлик қарзлари.

Тез ликвидлилик коэффиценти корхонанинг жорий мажбуриятларни тез сотиладиган активлар ҳисобидан бажара олишини белгилайди ва қопланиш коэффицентини тўлдиради. Тез ликвидлиликнинг юқори коэффиценти молиявий хатар камлигидан ва четдан қўшимча молиявий маблағлар жалб этиш учун яхши истиқболлар мавжудлигидан дарак беради.

Агар бу кўрсаткич 1,0 дан ортиқ бўлса, яъни тез ликвидли активлар жорий мажбуриятлар сўммасига тенг ёки ундан ортиқ бўлса, нормал ҳисобланади. Кредит бериш чоғида банклар ва бошқа кредит муассасаларини ана шу кўрсаткич қизиқтиради.

Абсолют ликвидлилик коэффиценти (Абс. Лик.К.) жорий мажбуриятлардаги пул маблағларининг улушини кўрсатади ва у пул маблағларининг жорий мажбуриятларига нисбати сифатида аниқланади. Пул маблағлари - кассада, ҳисоб-китоб счегида, валюта ҳисоб счегида ва бошқаларда мавжуд бўлган пулдир. У қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{Абс. Лик. К.} = \frac{\text{ПМ}}{\text{ЖМ}} \times \frac{\text{Ш.1. Сатр 170+180+190}}{\text{Ш.1. Сатр 540 - (400+410)}} \times \text{ёки}$$

Абсолют ликвидлилик коэффиценти асосида муайян пайтда мажбуриятларни қоплаш учун пул маблағлари мавжудлигини аниқлаш мумкин. Бу коэффицент, энг аввало, корхонага етказиб берувчиларни қизиқтиради. Ушбу коэффицент қанча юқори бўлса, корхонанинг энг зарур мажбуриятлар бўйича (солиқлар, ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи тўлаш бўйича) ҳисоб-китоб қилиш имкониятлари шунча кўп бўлади. Мазкур коэффицент 0,2 ва ундан юқори бўлганида нормал ҳисобланади.

11.4. Корхонанинг ликвидлигини таъминлашда қўлланиладиган қўшимча кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари

Юқорида кўрсатиб ўтилган коэффицентлар асосий ҳисобланади ва шуларга таянган ҳолда корхонанинг ликвидлиги, тўлов қобилияти ва кредитни қутилиш қобилияти ҳақида ишончли

хулоса чиқариш мумкин бўлади. Бироқ, корхонанинг бу борадаги ҳақиқий аҳволини янада пухта ўрганиш учун яна бир қатор кўрсаткичларни ҳисоблаш тавсия этилади.

Ишлатиладиган сармоянинг ўзгарувчанлиги ёки ўзгарувчанлик коэффиценти (ЎК): захиралар ва сармояга, яъни муддати кечиктирилган дебиторлик қарзларини чегириб ташлагандан кейин қолган ўз айланма маблағларига нисбати сифатида белгиланади ва у қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқарилади:

$$\text{ЎК} = \frac{\text{Зах.Хар.}}{\text{ЎМАйм}} \text{ ёки } \frac{\text{Ш.1. Сатр 120} + \dots + 150}{\text{Ш.1. Сатр 390} + 400 - 110 - \text{Ш.2а,7гр}}$$

Бунда: *Зах.хар* - захиралар ва харажатлар;

ЎМАйм - ўз маблағлари ва узоқ муддатли пассивларнинг айланма маблағлардаги сўммаси.

Ушбу кўрсаткич корхонанинг эркин ҳаракатлантириш имконини бермайдиган шаклдаги ўз сармоясининг улушини англатади. Чунки жорий қарзлардан узилиш учун захиралар ва харажатларни муомалага киритиш, муддати ўтган дебиторлик қарзларини қайтариш керак бўлади.

Ишлатиладиган сармоя ҳаракатчанлигининг юқори коэффиценти банкротлик хавфи борлигидан далолат беради.

Бу коэффицент 0,5 дан ортиқ бўлмаслиги, яъни захира ва харажатлар сўммаси ўз айланма маблағлари жами сўммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаслиги нормал ҳисобланади.

Умумий сармоянинг ўзгарувчанлиги (СЎ) жорий активларнинг (ЖА), яъни айланма маблағларнинг хўжалик маблағлари сўммасига (сармоя) нисбати сифатида аниқланади. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\text{СЎ} = \frac{\text{ЖА}}{\text{Сармоя}}$$

У ҳаракатчанроқ имобилизацияланган (ҳаракатсиз) активлардан фарқли равишда тез пул маблағларига айлантириш мумкин бўлган хўжалик маблағлари умумий сўммасидаги улушини кўрсатади. Бу кўрсаткич қанча юқори бўлса, корхонанинг ликвидлилик даражаси шунча юқори бўлади. Ушбу кўрсаткич 0,6 дан юқори бўлганида, яъни айланма маблағлар хўжалик маблағлари умумий сўммасида 60 фоиздан кўпроқни ташкил этганида нормал ҳисобланади.

Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили

Корхонанинг ликвидлигини баҳолаш учун бухгалтерия баланси асосида таҳлил қилинаётган йил боши ва охиридаги бу коэффициентларни ҳисоблаб чиқариш, йил давомида уларнинг ўзгаришини белгилаш ҳамда таркиб топган меъёрлар билан таққослаш зарур (8-жадвал).

8-жадвал

«Тўрон» ОТАЖнинг ҳисобот йилидаги баланси ликвидлигини баҳолаш

Кўрсаткичлар	Ҳисобот йили		Меъёр бўйича	Йил бо- шидаги- га нисба- тан фарқи	Меъёр- га нисба- тан фарқи
	Йил бошида	Йил охирид а			
Қопланиш коэффициенти	1,90	2,10	>2.00	+0.20	+0.10
Тез ликвидлик коэффициенти	0,10	0,20	>1,00	+0,10	-0,80
Абсолют ликвидлик коэффициенти	0,50	0,40	>0,20	-0,01	-0,16
Амал қилувчи сармоянинг ўзгариши	2,30	2,00	кўпи билан 0,50	-0,3	+1,5
Умумий сармоянинг ўзгариши	0,52	0,56	>0,60	+0,04	-0,04

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, қоплаш коэффициенти, яъни айланма маблағларнинг жорий мажбуриятлар сўммасига нисбатан ҳисобот даврида 1,90 дан 2,10 га қадар ўзганлигини кўрсатади, бу эса меъёр даражасидадир. Айланма активлар жорий активлардан 2 баравардан ортиқдир. Корхона оддий шароитларда ишлаганида айланма маблағлар билан жорий қарзларнинг бундай нисбати меъёр даражасида деб ҳисобланади. Бироқ, корхонанинг катта маблағлари иммобилизация қилинганлиги, яъни товар захиралари ва харажатларда, шунингдек, муддати ўтказиб юборилган дебиторлик қарзларида турганлиги муносабати билан корхонанинг йил охиридаги баланси ноликвид деб ҳисобланади. Тез ва абсолют ликвидлик коэффициентлари шундан дарак беради. Бу коэффициентлар ҳисобот даврида яхшиланмаган ва у белгиланган

меъёрлардан анча паст бўлиб қолаверган. Ишлатилаётган ва умумий сармойанинг ўзгарувчанлик коэффицентлари ҳам ҳисобот даврида ёмонлашади ва меъёрдан паст даражада бўлди. Шундай қилиб корхона ҳисобот даврида қисқа муддатли қарзларни ўз маблағлари билан тўлашга қодир эмас эди.

11.5. Корхоналарнинг тўлов қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари

Тўлов қобилияти хўжалик юритувчи субъектда белгиланган муддатларда тўлашни талаб қилувчи кредиторлик қарзлари юзасидан ҳисоб-китоб қилиш учун етарли миқдорда пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари борлигини англатади.

Тўлов қобилиятининг асосий белгилари қуйидагилардир:

* кредиторлик қарзлари бўйича ҳисоб-китоб қилиш учун етарли даражада пул ҳажмлари борлиги;

* муддати ўтган кредиторлик қарзларининг йўқлиги.

Бундан ликвидлилик билан тўлов қобилияти бир-биридан фарқ қилади. Ликвидлилик қарзларни тўлаш учун маблағлар мавжудлигини кўрсатса, тўлов қобилияти - қарзни узиш имконияти борлигини кўрсатади. Ҳисоб-китоблар ликвидлилик яхши даражада эканлигини, молиявий аҳвол ижобий эканлигини кўрсатиши мумкин. Аслида эса, корхона жорий активлардаги катта маблағларини қарзни тўлашга йўналтира олмаслиги мумкин. Бу товар захираларига талаб йўқлиги, тайёр маҳсулотни сотиш қийинлиги, дебиторлар тўловга қобилиятли эмаслиги, муддати ўтган дебиторлик қарзлари сўммаси катталиги туфайли мазкур корхона тўловга қобилиятсиз бўлиб чиқиши мумкин.

Шу сабабли, корхонанинг молиявий аҳволини таҳлил қилганда, унинг ликвидлилик даражасидан ташқари тўловга қобилиятлилигини, яъни муайян пайтда қисқа муддатли қарзларни узиш имкониятини аниқлаш ҳам зарур.

Балансинг тўловга қобилиятлилигини таҳлил қилган вақтда ликвидлилик даражасига қараб гуруҳларга бирлаштирилган актив маблағлар у тўлов муддатлари бўйича гуруҳларга ажратилган пассив мажбуриятлари билан таққосланади. Шундан кейин корхонанинг тўлов қобилияти даражасини кўрсатадиган коэффицентлар ҳисоблаб чиқилади.

Қарзни узиш даражаси жиҳатидан мажбуриятлар: энг шошилиш мажбуриятлар, қисқа муддатли пассивлар, узоқ муддатли пассивлар ва доимий пассивларга бўлинади.

Энг шошилич мажбуриятлар (ЭШМ) кредиторлик қарзлари (Ш.1. 2-бўлим, сатрлар: 450 дан 530 гача) шунингдек, муддатида тўланмаган қарзлардир.

Қисқа муддатли пасивлар (ҚМП) - қисқа муддатли кредитлар ва қарзга олинган маблағлар (Ш.1. 2П-бўлим, сатрлар 420, 430 ва 440).

Узоқ муддатли пасивлар (УМП) - узоқ муддатли кредитлар ва қарзга олинган маблағлар (Ш.1. 2П-бўлим, сатрлар 400, 410).

Доимий пасивлар - баланс пасиви «Ўз маблағлари манбалари» деган биринчи бўлимнинг жами.

Халқаро амалиётда жорий мажбуриятларни бажаришнинг қуйидаги нисбати назарда тутилган: тўловга тақдим этилган счетлар, қисқа муддатли мажбуриятлар, дивидендлар, ҳисобланган мажбуриятлар (харажатлар билан боғлиқ), олинган бўнақлар, келажак даврларнинг даромадлари (хизмат кўрсатишдан олдин олинган пул маблағлари, масалан, бўнақ тўланган ижара ҳақи, тўловга қўйилган солиқлар, кафолат мажбуриятлари, ишчи ва хизматчиларга қайтарилиши керак бўлган қарзлар), муддати ўтказилган қарз мажбуриятлари, тўлаш муддати қайд этилмаган (талаб қилиб олингунча) мажбуриятлар.

Корхонанинг тўлов қобилияти энг шошилич мажбуриятларни тўлаш қобилияти, қисқа муддатли пасивлар ва узоқ муддатли пасивлар коэффицентлари ёрдамида баҳоланади.

Энг шошилич мажбуриятларнинг тўлов коэффиенти (КЭш.М.Т.) энг ликвид активларнинг (Эл.а) энг шошилич мажбуриятлар (ШМ) сўммасига нисбати сифатида аниқланади ва қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқарилади:

$$\text{КЭш.м.т} = \frac{\text{Эл.а}}{\text{ШМ}}$$

Қисқа муддатли пасивларнинг тўлов коэффиенти (КҚМП) тез сотиладиган активларнинг (ТСА) қисқа муддатли пасивлар (ҚМП) сўммасига нисбати сифатида аниқланилади ва қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқарилади:

$$\text{КҚМП} = \frac{\text{ТСА}}{\text{ҚМП}}$$

Узоқ муддатли пасивларнинг тўлов коэффиенти (КУМП) секин сотиладиган активлар (ССА)нинг узоқ муддатли пасивлар (УМП) сўммасига нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{КУМП} = \frac{\text{ССА}}{\text{УМП}}$$

Балансинг тўловга қобилиятлигини таҳлил қилганда юқорида кўрсатилган гуруҳлар бўйича маблағлар ва қарзларни аниқлаш, узиладиган қарзлар даражасини ҳисоблаш ва улар юзасидан хулосалар чиқариш керак бўлади. Бу учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (9-жадвал).

9-жадвал

**«Тўрон» ОТАЖнинг ҳисобот йилидаги баланси
ликвидлигини баҳолаш**

(минг сўм миқдориди)

Ликвид маблағлари кўрсаткичлар	Йил бошида	Йил охирида	Қарзни ўзишнинг шошилиқ даражаси	Йил бошида	Йил охирида	Ортиқча тўлаш ёки камайиш даражаси			
						Йил бошида		Йил охирида	
						сўм-ма	дара-жа	сўм-ма	дара-жа
Энг ликвид активлар	351	304	Энг шошилиқ мажбуриятлар	5929	6140	-5578	5,9	-5710	5,1
Тез сотиладиган активлар	399	1249	Қисқа муддатли пасивлар	1241	1820	-842	32,2	-474	72,5
Секин сотиладиган активлар	11559	12688	Узоқ муддатли пасивлар	95	-	11464	-	12688	-
Қийин сотиладиган активлар	14838	15296	Доимий пасивлар	19882	21708	-5044	74,7	-6407	70,5

Ушбу жадвал маълумотлари корхонанинг тўловга қобилиятсизлигини, яъни унинг қисқа муддатли мажбуриятлари яқин орада қайтарилмаслигини кўрсатади.

Энг ликвидли маблағлар ва тез сотиладиган активларни энг шошилиқ мажбуриятлар ва қисқа муддатли пасивлар билан таққослаб, корхонанинг яқин вақт ичидаги жорий тўловга қобилиятини аниқлаймиз. ОТАЖда ҳаммадан тез сотиладиган активлар энг шошилиқ мажбуриятлар ва қисқа муддатли пасивлар бўйича ҳисоб-китоб қилиш учун етарли эмас.

Секин сотиладиган активларни узоқ муддатли пасивлар билан таққослаш келажакда ликвидлик мавжуд бўлишини, яъни келажакдаги тушумлар ва тўловлар асосида тўлов қобилияти тахмин

килинишини кўрсатади. Лекин бу тўловлар тўлиқ бўлмаслиги мумкин. Секин сотиладиган ва қийин сотиладиган активлардан, одатда, корхона банкрот бўлганида қарзларни қоплаш учун фойдаланилади.

Шундай қилиб, «Турон» ОТАЖ йил охиридаги бухгалтерия баланси маълумотлари бўйича умуман олганда ликвид ташкилот, лекин тўловга қобилиятли эмас. Корхона раҳбарлари дархол унинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кўришлари керак.

Шу тариқа ҳисоблаб чиқарилган ликвидлилик ва тўлов қобилияти кўрсаткичлари корхонанинг турли даврлардаги балансларини, шунингдек, молиявий ҳолатини баҳолаш мақсадида турли корхоналарнинг балансларини таққослаш имконини беради. Ликвидлилик ва тўлов қобилияти кўрсаткичлари белгиланган меъёрлардан паст бўлган ва ёмонлашиб бораётган корхоналар банкрот деб топилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1998 йил 28 августда қабул қилинган «Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ кредиторларнинг пул маблағлари бўйича талабларини тўла ҳажмда қондиришга, шу жумладан солиқлар, йиғимлар, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга бошқа мажбурий тўловларни тўлашга қодир бўлмаган корхоналар банкрот (иктисодий жиҳатдан ночор) деб ҳисобланади. Бунда банкротликни хўжалик суди эътироф этган ва қарздорнинг ўзи ихтиёрий равишда ўзини тугатиш чоғида эълон қилган бўлиши керак. Хўжалик суди қарздор, кредитор ва прокурор тақдим этган банкротлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади. Суд банкротликни эътироф этгандан кейин ишончли (ваколатли) шахс тугатиш комиссиясининг кузатуви остида корхонани тугатиш, шу жумладан, қарзларни узиш бўйича зарур ҳаракатларни амалга оширади.

Корхонанинг бундай аҳволга олиб бормаслик учун унинг ликвидлиги ва тўлов қобилияти мунтазам таҳлил қилиб борилиши ва баҳолаб турилиши керак. Ликвидлилик ва тўлов қобилиятининг яхшиланишига қуйидаги йўллар билан эришилади:

- * маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳажмини кўпайтириш;
- * тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот қолдиқларини қисқартириш;
- * дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайитириш ҳамда улар юзасидан муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўлаш;
- * ўз мажбуриятлари бўйича вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўлаш;

* жорий активлардаги ўз айланма маблағлари улушини кўпайтириш;

* айланма маблағлар айланиш тезлигини ошириш;

Ликвидлилик ва тўлов қобилияти даражаси яхшиланиши кўп жихатдан корхонанинг молиявий барқарорлиги ва иқтисодий бақувватлигига ҳам боғлиқ бўлади.

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
1-боб.	ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АХБОРОТЛАР.....	4
1.1.	Корхонанинг молиявий ҳисоботлари: аниқ ва тўғри бўлишликни тақозо қилади.....	4
1.2.	Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотларнинг ҳисоботдаларда ифодаланиши бўйича гуруҳлари.....	6
1.3.	Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ошкоралиги нуқтаи назаридан гуруҳланиши.....	6
1.4.	Корхона ҳисоботлари ҳар бир шаклининг тегишли тартибда тузилиши.....	7
2-боб	МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАР ТАРКИБИ.....	8
2.1.	Молиявий ҳисоботлар таркибини шакллантиришда асосланадиган меъёрий ҳужжат.....	8
2.2.	Йиллик ҳисоботларнинг таркибий тузилиши.....	8
2.3.	Корхона раҳбари молиявий ҳисоботларни ўқишда аҳамият бериши лозим бўлган жиҳатлар.....	9
3-боб	БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ: ТУРЛАРИ, ТАРКИБИ, ТАВСИФИ.....	12
3.1.	Баланс тушунчаси ва унинг раҳбар учун аҳамияти.....	12
3.2.	Бухгалтерия балансини таснифлаш белгилари ва турлари.....	12
3.3.	Баланснинг тузилиш вақтига кўра таснифи.....	13
3.4.	Баланснинг ахборот ҳажми бўйича таснифланиши.....	13
3.5.	Баланснинг мулкчилик шаклларига кўра таснифланиши.....	14
3.6.	Акс эттириш объектига кўра баланснинг турлари.....	14
3.7.	Баланснинг тозалаш усулига кўра турлари	14
4-боб.	БАЛАНСИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР.....	15
4.1.	Баланснинг тўғрилиги.....	15
4.2.	Баланс реаллиги.....	16
4.3.	Баланснинг бирхиллиги.....	16
4.4.	Баланснинг яхлитлиги.....	16
4.5.	Баланснинг давомийлиги.....	17
4.6.	Баланснинг аниқлиги.....	17
4.7.	Баланснинг изчиллиги.....	17
4.8.	Баланснинг тушунарлилиги.....	17
4.9.	Баланснинг қисмлари.....	17
4.10.	Балансактивларининг таркиби.....	18

4.11.	Узоқ муддатли активлар.....	18
4.12.	Жорий активлар.....	18
4.13.	Корхона баланси активларини ўрганиш.....	19
4.14.	Корхона баланси пасивларини ўрганиш.....	19
4.15.	Баланс активи қисмининг тузулиши.....	20
4.16.	Баланс пасив қисмининг тузулиши.....	20
4.17.	Баланс активи 1-бўлимнинг тавсифи.....	21
4.18.	Баланс активи 2-бўлимнинг тавсифи.....	22
4.19.	Баланс пасивининг таркибий тузилиши.....	22
4.20.	Устав сармояси.....	23
4.21.	Қўшилган ва захира сармояси.....	23
4.22.	Тақсимланмаган фойда,мақсадли тушумлар ва келгуси давр даромадлари.....	24
4.23.	Корхонанинг мажбуриятлари ҳақида.....	24
5-боб.	БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ МОДДАЛАРИНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ.....	25
5.1.	Корхона бухгалтерия балансининг муайян санадаги ҳолати.....	25
5.2.	Корхона балансининг ўзаро боғлиқлиги.....	27
5.3.	Ўз маблағларининг тақсимланиши.....	28
5.4.	Балансининг умумий ички ўзаро боғлиқлиги.....	28
5.5.	Бухгалтерия баланси моддаларида содир бўладиган ўзгаришлар.....	29
6-боб.	БАЛАНСНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ БОШҚА ШАКЛЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ.....	30
6.1.	Балансининг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги.....	30
6.2.	Балансининг «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома» ахборотлари билан боғлиқлиги.....	30
6.3.	Балансининг «Асосий воситалар ҳаракати ҳақида ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги.....	31
6.4.	Балансининг «Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги.....	31
6.5.	Балансининг «Ўз маблағлари ҳақидаги ҳисобот» маълумотлари билан боғлиқлиги.....	31
7-боб.	БАЛАНСНИ ТАҲЛИЛГА ТАЙЁРЛАШ ВА УНИНГ АНИҚЛИГИНИ ТЕКШИРИШ.....	32
7.1.	Баланс тузилишининг тўғрилигини текшириш.....	32
7.2.	Балансининг аниқлиги ва реаллигини текшириш.....	33
7.3.	Балансни таҳлилга тайёрлаш.....	33

8-боб. “МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ”НИНГ (2-сон шакл) МАЗМУНИ ВА УНИ ТАҲЛИЛГА ТАЙЁРЛАШ ЙЎЛЛАРИ.....	34
8.1. “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот”нинг таркибий тузулиши.....	34
8.2. “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан соф тушум”.....	35
8.3. “Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи”ни ифодаловчи кўрсаткич.....	36
8.4. “Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотилишидан ялпи фойда (зарар)”.....	36
8.5. “Давр харажатлари, жами”кўрсаткич ва унинг таркиби....	37
8.6. “Асосий фаолиятдан фойда (зарар)” кўрсаткичи ва уни аниқлаш йўллари.....	38
8.7. “Молиявий фаолиятдан даромадлар”.....	39
8.8. “Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар)”.....	41
8.9. “Фойда солиғини тўлашга қадар фойда (зарар)”.....	41
8.10. “Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот”нинг таркиби ва мазмуни.....	42
9-боб. КОРХОНАЛАРДА ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАР, УЛАРНИНГ МАЗМУНИ, КЎРСАТКИЧЛАРИ, АНИҚЛАНИШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	44
9.1. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин?.....	44
9.2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари умумий сўммаси қаерда кўрсатилади ва нимани ифодалайди?.....	44
9.3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг тузилиши нимани ифодалайди ва қандай аниқланади?.....	45
9.4. Сармойани имобилизациялаш коэффициенти ($K_{с.им.}$) қандай аниқланади?.....	45
9.5. Айланма маблағларни имобилизациялаш коэффициенти ($K_{маб.айм.им.}$) қандай аниқланади?.....	46
9.6. Ўз маблағини имобилизациялаш коэффициенти ($K_{ўзим}$)қандай аниқланади?.....	46
9.7. Жалб этилган маблағлар коэффициенти ($K_{ж.м.}$)қандай аниқланади?.....	47
9.8. Кредиторлик ва дебиторлик қарзлари нисбатининг коэффициенти ($K_{кр.деб.н.}$) қандай аниқланади?.....	47
9.9. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари нисбатининг коэффициенти ($K_{деб.кр.н.}$) қандай аниқланади?.....	48

9.10.	Муддати ўтган дебиторлик қарзи коэффиценти ($K_{\text{муд.д.к.}}$) қандай аниқланади?.....	48
9.11.	Муддати ўтган кредиторлик қарзи коэффиценти ($K_{\text{муд.кр.к.}}$) қандай аниқланади?.....	49
9.12.	Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш ва корхонанинг молиявий аҳволини яхшилашнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?.....	49
9.13.	Корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил қилиш йўллари.....	50
10-боб	КОРХОНА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ УМУМЛАШГАН ТАРЗДА БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	55
10.1.	Молиявий ҳолатни таҳлил қилишнинг вазифалари.....	55
10.2.	Корхонанинг молиявий ҳолатини дастлабки баҳолаш.....	56
10.3.	Корхона молиявий ҳолатини тўлиқ баҳолаш.....	60
11-боб.	КОРХОНА ЛИКВИДЛИГИ: МАЗМУНИ, УЛАРНИ БАҲОЛАШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	68
11.1.	Ликвидлик тушунчаси ва уларнинг таърифи.....	68
11.2.	Активларнинг ликвидлик нуқтаи назаридан турлари.....	70
11.3.	Корхоналар ликвидлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари.....	71
11.4.	Корхонанинг ликвидлигини таъминлашда қўлланиладиган қўшимча кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари.....	72
11.5.	Корхоналарнинг тўлов қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари	75

Услубий нашр

**М. Қ. Пардаев, А.Н.Холикулов, Ҳ.А.Рахимов,
И.Р.Бердикулова, С.А. Бабаназарова**
Корхоналар молиявий ҳисоботлари таҳлили.
Услубий кўрсатма. – Самарқанд, СамИСИ, 2022. – 84 бет.

**2022 йил. Қоғоз бичими А5, 1/16
Офсет қоғози. “Times New Roman” гарнитураси
Босма табоғи 5,25
Буюртма № 070А, Адади 200 нусха**

**Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
Босмаҳонасида чоп этилди
REESTR № 18-2464
Манзил: Шоҳрух кўчаси, 60-уй
25.02. 2022 йил**